

Sosyoloji Yıllığı • 24

TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİ
ÜNİVERSİTEDE 101. YIL

ZİYA GÖKALP'E SAYGI

EDİTÖRLER: ERTAN EĞRİBEL • UFUK ÖZCAN •
H. BAYRAM KAÇMAZOĞLU • SEZGİN KIZILÇELİK •

DOĞU(KİTABEVİ

Doğu Kitabevi
Sosyoloji Yıllığı Kitap Dizisi
24

T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16997

Sosyoloji Yıllığı Kitap Dizisi
Genel Yayın Yönetmeni
Ertan Eğribel/Ufuk Özcan

Editörler

TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİ ÜNİVERSİTEDE 101. YIL
Ertan Eğribel • Ufuk Özcan • H. Bayram Kaçmazoğlu • Sezgin Kızılçelik

Kapak ve Sayfa Düzeni
İnci Eksen

Baskı-Cilt

Ofis Matbaa Yayın Kağıt San. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi, B Blok No: 386-387
Topkapı-İstanbul / Tel: 0212 576 47 15

1. Baskı,
İstanbul, Eylül 2016

Not: Sosyoloji Yıllığı- 24 kitabı 2015'de yayınlanması planlanmışken,
teknik nedenlerle 2016'da yayınlanmıştır.

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.

ISBN: 978-605-9093-63-7

Doğu Kitabevi
Cađalođlu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6, Cađalođlu İstanbul
Tel: 0212 527 29 26 Faks: 0212 527 29 26

www.dogukitabevi.com

2. BÖLÜM

TÜRK SOSYOLOJİSİNİN BİRDEN FAZLA BAŞLANGICI VE KURUMSALLAŞMASI OLARAK YENİ BİR ÖNERİ: ENCÜMEN-İ DANIŞ-TERCÜME ODASI, CEVDET PAŞA VE A. COMTE'UN MEKTUBU

Ertan EĞRİBEL

Türk sosyolojisi derken Osmanlı'yı da kapsayan geniş bir geçmiş söz konusudur. Ancak Türk sosyolojisi kavramıyla yeni bir arayış veya resmi dünya görüşü gerekçelendiği için İstanbul Üniversitesi ile sınırlı bir sosyoloji tarihi ve kurumlaşması öne çıkarılmaktadır. Gerçekte İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü tarihinin karşılığı olan sosyoloji ekolünün ne olduğu, varlığı soru konusudur. İstanbul Sosyoloji Bölümü tarafından kurumsal ve kuramsal açıdan sahiplenilmesi, gelenek/ekol/okul oluşturulması anlamında süreklilik yoktur. Bu durum İstanbul Sosyolojide bazı sosyologların/kişilerin kendi adlarına bağlı tutarlı bir görüşten ve izleyicilerinden (ekolden) söz edilmesine engel değildir. Türkiye'de sosyolojinin akademik düzeyde kurumsallaşmasıyla ilgili resmi ve/ya yaygın bir görüş vardır. Bu yönde bir serüven de söz konusudur.¹ Bizim itirazımız bu serüvene değil, bu yönde kurumsallaşmanın

¹ Ziya Gökalp Fransız pozitivistleriyle ve sosyoloji ile 1894 yılında Diyarbakır'da bulunan Doktor Abdullah Cevdet aracılığı ile tanışmış, ilk defa 1910-11 yılında Selanik İttihat ve Terakki Mekteb-i Sultanisi'nde kendi hazırladığı program doğrultusunda sosyoloji dersleri vermiştir. Sosyolojinin üniversitede bir disiplin olarak gündeme getirilmesinde 1912 yılında bazı girişimlerden de söz edilmesine karşılık sosyolojinin Darülfünun programlarına dahil edilmesi ve kurumsal hale getirilmesi 1914 yılı ile tarihlendirilmiştir. 1915'te İttimayyat Darülmesai'sinin kurulması ve 1917'de İttimayyat Mecmuası'nın çıkmasıyla sosyolojiye artık akademik bir disiplin olarak sahip çıkıldı.

Türk sosyolojisinin başlangıcı ve kaynağı olarak görülmesindedir. Bu nedenle sadece İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümünü anlamak değil, Türk sosyolojisinde ortaya çıkan değişme ve farklılaşmaları kavramak, çerçeve dışına çıkmak mümkün olmamaktadır. Bunda Osmanlı'nın Batılılaşmasına yönelik olumlu-olumsuz bakış açısı da belirleyicidir. Başarı ve başarısızlık çerçevesi her iki yönden de Osmanlı'dan yeni Türkiye'ye doğru değişimin ve verili koşulların doğrulanmasına, bu yönde akademik bir serüvenin anlatısına dönüşmektedir. Bu durumda Türk sosyolojisinin Osmanlı'yı kapsayan geçmişi ve farklı kaynakları ön koşulları oluşturmaktan öteye gitmemektedir.

Türk sosyolojisi kavramını yadırgayanların "Osmanlı sosyolojisi" veya "Osmanlı'da sosyoloji" kavramını ne kadar tuhaf/şaşkınlıkla karşılayacaklarını düşünmek hem ironik, hem de dramatik bir durumdur. Önce bir yanlış algıyı düzeltmek gerekir. 2014 yılında Türkiye'de sosyolojinin 100. Yılı adı altında bir dizi dergi özel sayıları çıkarıldı. "Türkiye'de Sosyolojinin 100. Yılı", "100 Yıllık Sosyoloji", "Asırlık Sosyoloji", "Türkiye'nin Sosyolojisi-Türkiye'de Sosyolojinin Yüz yıllık Serüveni" vb. adlarla yayınlanan bu özel sayılar Türkiye'de sosyolojinin sanki 100 yıl ile sınırlı bir serüveni varmış gibi bir algı yarattı. Bunun yanında sosyolojinin kurumsallaşmasını resmi düzeyde üniversitede kurumsallaşmasıyla özdeşleştirerek Türkiye'de sosyoloji tarihinin başlangıç ve kaynaklarını da kısırlaştırıp daralttı. Gerçekte Türkiye'de sosyolojinin Osmanlı'nın erken Batılılaşması ile başlayan (üniversite kurumsallaşması dışında) bir geçmişi vardır. Bu serüven Türkiye'de sosyolojinin çeşitli kurumsallaşma biçimleri yanında, resmi düzeyde üniversitede kurumsallaşmasını, siyasetle/devletle ilişkisini, kesinti ve değişme yönünü de anlamamıza yardımcı olacaktır. Sosyolojinin Türkiye'de serüveni ve İstanbul Üniversitesi'ndeki 101 yıllık geçmişi kendi başına uzmanca bir konu değildir. Esas amaç Türkiye'de sosyolojinin geçirdiği evreler ile birlikte genel olarak dünyada ve Türkiye'de sosyolojinin değişme yönünü incelemek, sorunlarımız yanında imkanlarımız üzerine yeni bir ufuk açmak, buna engel olan kuramsal ve kurumsal sorunları ortaya koymaktır.² Bu açıdan önce Türkiye'de sosyo -

ğı belirtilecektir. İstanbul Sosyoloji Ankara Sosyoloji ekolu çıkana kadar tek sosyoloji olarak egemenliğini sürdürecektir. Safvet Örfi, Ziya Gökalp ve Mefkure, Çevrim-yazım: Naci Akıncı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014; İsmail Coşkun, "Sosyoloji Bölümü'nün Tarihine Dair", 75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991; Nilgün Çelebi, Sosyoloji ve Metodoloji Yazıları, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004; H. Bayram Kaçmazoğlu, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Sosyoloji Kürsüsünün Kuruluş Misyonu ve Ankara Ekolünün Tasfiyesi", Türkiye'de Toplum Bilimlerinin Gelişimi-I, Ed. E. Eğribel ve U. Özcan, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2009.

² Çıkan sayılardan bazılarının Türk sosyoloji tarihi ve birikimi, sorunları ile ilgili hiçbir yazıya yer vermeden yayınlanması veya bu yönde özen gösterilmemesi aslında bir "yasak savma/tartışmama" tavrının ürünüdür.

lojiye olan ilgi ve kurumsallaşmasıyla ilgili yeni bir görüş öne süreceğiz. Bu bize Türk sosyolojisinin çeşitli evrelerini değerlendirmeye de izin verecektir.

Türk Sosyolojisinin Birden Fazla Başlangıcı ve Kurumsallaşması: İlk Girişimler

Türkiye'de sosyolojinin gelişmesi ve belli eğilimlerin ortaya çıkmasında geleneksel düşünce geleneğinin etkisi yanında sosyolojinin Osmanlı'ya geliş yıllarında Batı'da sosyolojinin gelişme koşullarından kaynaklanan zaafılar, aynı zamanda o dönemde içinde bulunduğumuz koşullar etkili olmuştur. Bu nedenle Türkiye'de sosyolojinin gelişmesini neden-sonuç veya kendi içinde bir gelişme olarak ele almak yerine birden fazla başlangıçtan ve kurumsallaşma çabasından söz etmek daha doğrudur. Ancak buna rağmen Türkiye'de sosyolojinin temel özelliği Batı siyasi seçiminin savunulmasıdır. Çeşitli biçimler, açıklamalara rağmen Batı seçimi sorun değildir. Daha başlangıçta Batı seçimi tartışma konusu yapılmamaktadır. Devletin Batı seçimi ve toplumun da Batı'ya yönelmesi imparatorluğun doğal, kaçınılmaz bir sonucu sayılmaktadır. Osmanlı'da toplum yönetimi ve sorunları bir devlet işidir, devletin sorumluluğundadır. Bu nedenle Batıcılışma devlet kadro ve yapılarının Batı ile ilişkilere uygun bir biçimde yenilenmesidir. Osmanlı sorunlarını Batı yanlısı bir siyasetle aşma yollarını araştırmaktadır. Ancak bu konuda kesin sonuçlar alınmamıştır. Çözüm ve uygulamada bir oturmamışlık, tamamlanmamışlık, belirsizlik söz konusudur. Osmanlı kesin sonuçlar alınmadan Doğu ile bağlarını tamamen kesmeye yanaşmamıştır. Tartışma konusu olan devlet yapısının yapılan Batı seçimine uydurulması olunca gündelik çekişme içinde farklı görüşler, farklı başlangıçlar olması kaçınılmaz olacaktır. Günümüzde de bu eğilimin görünüşü her sosyologumuzun, her yeni açıklamanın kendisi ile sosyolojiyi başlatmasıdır. Batıcılışma siyasetinde devletin öncülüğü nedeniyle çeşitli kurumsallaşma biçimleri bu yönde bir eklenme, toplumsal güç ve dayanak oluşturma çabası olmaktan ileri gitmeyecektir.

Osmanlı'nın asrileşmesi/çağdaşlaşması, giderek Batıcılışması devletin/siyasetin sorunlarına bir cevap bulma çabası ile başlamıştır. Ancak devletin toplumla ilişkili bir sorunu, sıkıntısı yoktur. Bu yönde bir arayıştan ve sorunlardan da temelde söz edilemez. Toplum düzeyinde Batılı yönde yeni bir dünya görüşü ve kimlik oluşturma çabası olmaması nedeniyle devletin başlangıçta Batı sosyolojisine bakışı olumlu değildir. Sonrasında uyarılma veya aktarmacılık/tercümeçiliğin öne çıkması Batı'nın tanınması ve devletin yeni siyasi seçimini destek olmasına yöneliktir. Batı içi çelişki ve çatışmalar nedeniyle Batı'da olduğu gibi Türkiye'de de birden fazla sosyoloji anlayışı söz konusudur. Sosyoloji Batı'da ortaya çıktığında kendisine bağlı ortak

bir bilim geleneği kuramamıştır. Geç kurumsallaşmasının bir nedeni budur. Bunun Osmanlı'da da bir karşılığı vardır. Türkiye'de Batı kurumlarına ve düşüncesine ilgi öncelikle iktidar/devlet düzeyinde yeni bir yapılanma ihtiyacı ile ilişkilidir. Geleneksel kurumlar dışında Batı ile kurulan askeri, siyasi ilişkiler diğer alanlarda kurulan ilişkiyi de biçimlemiştir. Başlangıçta geleneksel kadrolar Batı ile yeni ilişkileri başlatmış, giderek yeni Batıcı aydınlar öne geçmiştir. Eski ve yeni kadrolar arasındaki ikilik temel siyasi yönelişe bir karşıtlık oluşturmadan Osmanlı'nın Doğu-Batı ilişkilerindeki imparatorluk imkanlarından ve konumundan yararlanmak için yanyana yer alabilmiştir. Eski ve yeni kadrolar Batı'ya, Batılılaşmaya karşı bir muhalefeti amaçlamamışlardır. Babıali Tercüme Odası'nın kuruluşu (1821) bu yöndeki değişime destek sağlama amacıyla. Osmanlı'da sosyolojinin ortaya çıkışı ve ilk kurumsallaşma girişimini bununla ilişkili olarak ele almak gerekir.

Tercüme Odası öncelikle diplomatik ilişkiler alanında Avrupa dillerinden çeşitli çeviriler yapması yanında aynı zamanda tercümanların yetiştirildiği ("Lisan Odası" ile Fransızca Filoloji Okulu gibi çalışan) bir eğitim kurumu olarak görev yapmıştır.³ Babıali Tercüme Odası ve içindeki Lisan Okulu Türkiye'de "Garbiyat" biliminin ilk kurumsallaşması örneğidir.⁴ Babıali Tercüme Odası Türkiye'de bu yönüyle önemlidir. Sosyolojinin henüz bilim olarak kurumsallaşmasının söz konusu olmadığı bir dönemde garbiyatçılık Tercüme Odası ile kurumsallaştırılırken kendisini bir dünya görüşüyle temellendirememenin sıkıntısı içindedir. Sosyolojiye ilgi ve sosyolojinin kurumsallaşmasıyla garbiyatçılık kenarda kalmıştır. Türkiye'de sosyolojiye ilgi ve kurumsallaşmasını bu açıdan da düşünmek, tartışmak gerekir. Tercüme Odası'nın aynı zamanda kendi kadrolarını oluşturmak gibi bir görev üstlenmesi geleneksel kadrolar ve kurumlar ile bağları kesme amacıyla. Kadrolar varlıklarını devlete bağlı yeni görevlere dayamışlardır. Batı ile ilişkiler çeşitli alanlarda arttıkça Babıali Tercüme Bürosu zorunlu olarak içte ve dışta reformcu bürokrat devlet kadrolarının ve aydınların yetiştiği yer haline de gelmiştir.⁵ Tanzimat döneminin öne çıkan Ali Paşa, Fuat Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Namık Kemal gibi aydınları bu kurumdan gelmedir. Batı ile ilişkilerde Batı içi çelişki ve çıkarılardan faydalanılmasına yönelik Batıcılığa siyasetinin benimsenmesi diplomatik ilişki ve meselelerde kurum çalışanlarının

³ Babıali Tercüme Odası 1871'de Hariciye Nezareti'nin bir bürosuna dönüşmüştür.

⁴ Bu konuyu ayrı bir yazıda ele alacağız.

⁵ Bugünden bakıldığında daha çok eleştirilen, ancak dönemleri açısından bakıldığında Batı ile kıyaslandığında da en becerikli, yaratıcı kadroları olan Batıcılığa döneminin yöneticileri bürokrasi içinde yetişen ve yükselen devlet memurlarıdır. Bu yenilik girişimlerinin çok dinli, çok dilli, çok toplumlu bir imparatorluk örgütlenmesi içinde gerçekleştirildiği ve Batı'yı da etkilediği unutulmamalıdır.

prestijini artırması yanında Batı'da kısa zamanda tanınmalarını da sağlamıştır. Tercüme Odası'nın imparatorluğun ilk resmi gazetesi olan *Takvim-i Vaki*'nin o dönemin dünya diplomatik dili olan Fransızcaya çevrilmesini de üstlenmesi rastlantı değildir. Devlet Batı ile ilişkilerin çeşitlilik kazanmasıyla artık (kişisel seçimlerin ötesinde kurumsal düzeyde) yeni ve bütünsel bir çerçeve oluşturma gereğinin farkındadır. Osmanlı, bir imparatorluk olarak Batı etkinliğinin sınırlı olduğu (Batı'nın askeri, siyasi, ekonomik üstünlüğünün henüz bütün yönleriyle etkili bir biçimde hissedilmediği) bir dönemde cephe değiştirmiştir. Osmanlı geleneksel siyasi, askeri, hukuki, idari kurumsal yapısıyla yola devam etmeme kesin seçimini yapmıştır.⁶ Bu arayışı doğrudan belirleyici bir kalıba dönüşmesini engellemek ve geleneksel kurumlar ve kadrolar dışında yeni bir kurumsallaşma ile sağlamak amacıyla (bir tür Osmanlı Bilimler Akademisi olarak) "Encümen-i Daniş" kurulmuştur (1851). Bize göre Osmanlı'da sosyolojinin kurumsallaşması ve bu yönde ilk eğilim bu çerçeve içinde ortaya çıkmıştır. Bu açıdan dünyada sosyolojinin kurumsallaşması yönünde tartışmasız öncülüğün Osmanlı'da olduğunu söyleyebiliriz. Yine bu yönde girişim sadece kuramsal düzeyde değil, uygulama düzeyinde de dünya çapında bir proje ve uygulamanın bir parçasıdır. Bu yönde de bir öncülük söz konusudur. Bunun çözüm olmaması, Doğu ve Batı ilişkilerinde bir sözcülüğe dönüşmemesi Batılaşmanın serüveniyle ilgilidir.

Osmanlı XIX. yüzyılda imparatorluğun/devletin sorunları üzerinde bilim düzeyinde yeni bir örgütlenme ile etkili olmayı amaçlarken kurumsal düzeyde buna uygun bir örgütlenmeyi de oluşturma çabasıdır. Encümen-i Daniş, Osmanlı yönetimine bu yönde çok yönlü hizmet vermek amacıyla örgütlenmiş bir bilim kuruludur. Bu kurum günümüze kadar gelen pek çok yeni düzenlemenin de temel kaynağı durumundadır. Bu kurumun yaptığı en önemli işlerinden biri Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı *Tarih-i Cevdet* adlı eserdir. Bu çalışmaya temel olan yeni bakış açısı sosyolojiyle ilişkilidir. Ahmet Cevdet Paşa'nın Batı'da çok sonraları önemsenen ve "sosyolojinin ve toplum bilimlerinin babası" veya Marx kadar önemli bir düşünür olarak kabul edilen İbn-i Haldun'a duyduğu ilgi Osmanlı'nın sorunlarına bakış açısını özetleyecektir. Encümen-i Daniş'e duyulan ihtiyaç Sultan Abdülmecit'in 1845 tarihli eğitim reformlarının gerçekleştirilmesi gereken fermana ve bu yönde gerekli reformların plan ve projelerini hazırlamakla görevli Meclis-i Vala'nın ve bu meclisin de İstanbul'da Darülfünun (üniversite) kurulması, okutulacak ki-

⁶ Tanzimat dizme, sıralama anlamında bir dizi değişikliği öngördüğü ve Batılaşmanın sadece askeri, siyasi alanla sınırlı kalmayacağını resmi düzeyde bir ilanıdır. Hilmi Ziya Ülken Tanzimat'ı "geçiş ve buhran devri" olarak tanımlamıştır. Bu görüşü bir adım daha ileri götürürsek Tanzimat ile başlayan girişim sorunların çözümü için yapılmasına rağmen yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

tapların hazırlanması için bir bilim kurulmasına kadar götürülebilir. Mustafa Reşit Paşa Avrupa'da siyasi açıdan etkili çeşitli merkezlerde kurulmuş olan ve modern bilimlerin ve üniversitenin yeniden örgütlenmesinde katkıda bulunan Kraliyet Bilimler Akademisi örneğini Paris'te elçiliği sırasında tanımış ve önemsemiştir. Encümeni Daniş'in kurulması Türk sosyoloji tarihi açısından ilk sosyolog olarak da tanımlanan Ahmet Cevdet Paşa'nın 1851'de bu kurumun sağlayacağı faydalara ilişkin bir mazbata yazarak Sultan Abdülmecit'e sunmasından sonra mümkün olmuştur. Tanzimat devrinde daha çok askerlik, mühendislik, tıp alanlarında Batı ile askefi alanda gereken eserler tercüme edilmiştir. Ama Batılılaşmanın resmi siyaset olduğu Tanzimat döneminde Doğu'dan dünya görüşü düzeyinde yapılan tercüme de ağırlık kazanmıştır.

Osmanlı karşılaştığı sorunları XIX. yüzyılda Batı'da da ortaya çıkan değişikliklere uyum göstererek aşmaya çalışmaktadır. Batı yanlısı bir seçim içinde dünyada etkili olmaya çalışmaktadır. Ancak daha yüzyılın başında yapılan Batı seçiminden sonuçlar alınmadığı için Doğu ile bağlantısını koparma yoluna gitmemiştir. Bunun ötesinde Osmanlı Batı ile ilişkilerde Doğu içindeki konumundan faydalanmak istemekte, Batı gözünde öneminin bundan geldiğini bilmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın görüşleri ve önemi buradan kaynaklanmaktadır. Tanzimat döneminde sözü edilen ikilik içinde Batı ile "koşulsuz" ilişki ve aktarmacılığı savunan "Batı hayranı" güçler ile "Ruh-ta İslam ve Doğulu, biçimde Batılı" kalmak isteyen ikili "Tanzimat zihniyeti"nin yerine Ahmet Cevdet Paşa Osmanlı'nın Doğu içindeki yerinden Batı ile ilişkiler içinde yararlanmanın çabası içindedir. Bu nedenle Batı sosyoloji açıklamalarına bağlanmak, temsilciliğini yapmak yerine Osmanlı tarihçiliği içinde yeni bir tavrın sözcülüğünü yapacaktır. Batı seçimini tartışma konusu yapmamaktadır. Bir sosyoloji anlayışının, bir sosyoloji akımının değil ama sosyoloji ile birlikte gündeme gelen Batı ile ilişkili yeni bir tarihçilik anlayışının sözcülüğünü üstlenmiştir. Osmanlıda son dönemde devletin tarihini ve yeni seçimi dünya tarihi içine yerleştirmeye çalıştığı için Ahmet Cevdet Paşa devletin önemli, sorumlu mevkilerine getirilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa siyaset değişikliğinin olduğu son dönem Osmanlı tarihçiliğinin değişim yönünü göstermektedir.⁷ Osmanlı tarihinin yazılması görevi Ahmet Cevdet Paşa'ya verilmiştir. Mecelle'nin yazım ekibinin başındadır. Ahmet Cevdet Paşa Osmanlı'nın Doğu içindeki yerinden yararlanıp Batı içinde siyasi önem kazanması çabası içinde İbn-i Haldun'a ilgi göstermiştir. Ancak bu konuda hem Osmalı Batılılaşmasının hem de dünya egemenlik ilişkileri içinde Osmanlı'nın yeri açısından sıkıntı vardır.

⁷ Ahmet Cevdet Paşa son dönem vakanüvislerini eleştirmekle işe başlamıştır. Devletin memurudur ama tarih görüşünün topluma ortak edilmesini amaçlamaktadır. Tarih dilinin basitleştirilmesini bu nedenle önemsemiştir.

Sosyolojide kuram tarih anlayışının bir ifadesidir. Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'a ilgisi tarihe ve tarihi değişime yönelik bakış açısı nedeniyledir. İbn-i Haldun birbiriyle ilişkili iki konuda tarih ve toplum gelişme yasası ile Ahmet Cevdet Paşa son dönem vakanüvislerini eleştirmekle işe başlamıştır. Devletin memurudur ama tarih görüşünün topluma ortak edilmesini amaçlamaktadır. Tarihin dilinin basitleştirilmesini bu nedenle önemsemiştir. kuramını temellendirmeye çalışmaktadır. Göçebe-yerleşik çelişkisi ve bu çelişkide göçebelerin uygarlığın tekrar dinamizm kazanmasında bir tür gençlik aşısı rolü oynadığı görüşü temel yasadır. Bu içiçe girmiş ilişkiyi kendi içine kapalı döngüsel bir tarih görüşü içinde uygarlıkların doğması, yükselişi ve düşüşüyle açıklamaktadır. Döneminde Arap hilafetleri her iki görüşü de varlıklarına yönelik bir sonu işaretlediği için ilgi göstermemişlerdir. Ayrıca Moğolların Doğu yerleşik uygarlıklara karşı büyük bir tehdit oluşturmasına ve yıkıcılığına rağmen artık "Göçebe-Yerleşik çatışması" yerine "Doğu-Batı çatışması" temel çatışma haline geldiği için, ikincil bir çatışmayı öne çıkaran tarih görüşü Osmanlı'da ve Doğu aleminde resmi düzeyde benimsenmemiştir. Batı'da da döneminde ilgi görmemiştir. Osmanlı (Arap-İslam dünyasının aksine) İbn-i Haldun'un görüşlerini önemseseyse bile birinci açıklaması ile ikinci açıklaması arasında bağlantı nedeniyle İbn-i Haldun'un tarih/toplum görüşü ve değişme yasasıyla uyuşması söz konusu olmamıştır. Ancak Osmanlı'nın kuruluşu/doğuşu sorunu ve daha sonra da yükseliş devri sonrasında devletin işleyişi ve sorunlarıyla (bozulma) ilişkili olarak Osmanlı tarihçileri İbn-i Haldun'a atıf yapmaktan geri durmamışlardır. Osmanlı siyaset değişikliğinin olduğu son dönemde Ahmet Cevdet'in İbn-i Haldun'un uygarlık anlayışına olan ilgisi Osmanlı ve Batı'da ortaya çıkan düzen değişiklikleriyle bağlantı kurmayı belirtmektedir. Artık geçmişte olduğu gibi sadece olayların kaydı ile yetinmeyip yeni siyaset ve dünya görüşünü açıklama amacı taşımaktadır. Geleneksel tarih anlayışının dışına çıkılması yeni yorumları gerekli kılmıştır. Yeni ilişkilere bağlı olarak Osmanlı'nın artık merkez olmaktan çıktığı Batı merkezli bir tarih anlayışı doğacaktır. Ahmet Cevdet kendinden önceki Osmanlı tarih geleneğinin bir devamcısı değildir. Son dönem Osmanlı tarihçilerinden en büyük farkı ve halen hatırlanması artık tayin ve azillerle, gazete haberleriyle yetinmek durumunda kalan ve bu nedenle önemsenmeyen tarihçilerin aksine kuramsal bir temele, dünya görüşüne bağlanma çabası nedeniyledir. Son dönem Osmanlı tarihçileri gözden düşmelerine, önem ve ağırlıklarını kaybetmelerine rağmen Ahmet Cevdet Paşa'nın önemi getirmeye çalıştığı yeni tarih anlayışından kaynaklanmaktadır.⁸ Ancak izleyicisi

⁸ Son dönemde artık Osmanlı tarihçileri gözden düşerken gazetecilik, muhalif aydınlar öne çıkmaktadır. Geleneksel siyasetin terk edilip Batı ile siyasi ilişkilere girilince içerden çok dışarıya ağırlık veren ve bu yönde belli bilgileri aktaran, aracılık gö-

yoktur. Osmanlı tarihçiliği son dönemde farklı bir yönde gelişmiştir.

Osmanlı geleneksel tarih anlayışı yerine yeni bir tarih anlayışının temsilcisi olan Ahmet Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'a ilgisi rastlantı değildir. Batı'da yeni bir tarih anlayışının ortaya çıkmasında yeni bir bilim dalı olan sosyolojinin ayrı bir önemi vardır. Osmanlı bu yönde bir sosyoloji, diğer bir deyişle tarih anlayışını devlet/toplum görüşü olarak benimsememiştir. Bir başka çaba içindedir, bu arayış Batı'daki sosyoloji anlayışıyla örtüşmemiştir. Batı kendi üstünlüğüne ve gücüne güvenmektedir. Belli sorunları olsa bile bunu aşacağı inancıyla sosyoloji yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Osmanlı geleneksel siyaseti içinde belli sorunlarla karşılaştığı için devlet düzeyinde yeni bir siyasi seçim ve örgütlenme içindedir. Her devletin sonuçta belli bir siyaset yanında belli bir dünya görüşüne de dayanması gereği vardır. Bu dünya görüşü aynı zamanda tarih anlayışıdır. Osmanlı geleneksel tarih yazıcılığı toplum, devlet ve siyaset bilgisinin temel dayanağı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak yeni siyaset Doğu-Batı ilişkilerinde bir cephe değişikliğini belirttiği için bunu temellendirmede, devlet görüşü haline getirmede belli zorluklar vardır. Ahmet Cevdet Paşa yeni siyaseti geleneksel devlet anlayışı temelinde bir sürekliliğe kavuşturma çabası içinde İbn-i Haldun'a ilgi göstermiştir. Ahmet Cevdet Paşa bu ilgisini devletin Batıcılığa seçimini doğrulayacak yeni bir temellendirme ile ve dünya görüşü olarak sonuçlandıramamıştır. Osmanlı Batıcılığa siyasetine Doğulu bir toplumda destek sağlamak ve dünya görüşü/tarih anlayışı haline getirmede sorunlar vardır. Batı'da sosyoloji ve yeni tarih anlayışı yeni siyasete toplum düzeyinde destek sağlama amacı taşımıştır. Ahmet Cevdet Paşa aynı dönemde Batı'da ortaya çıkan sosyoloji anlayışına paralel ama farklı biçimde yeni siyasete temel olacak toplum/devlet ideolojisini oluşturmak çabasıdır. Bu çaba içinde Batı sosyolojisi dışında, toplum birimi yerine "uygarlık" birimine dayalı farklı bir kaynağa, İbn-i Haldun'a yönelmiştir. Günümüzde bile sosyolojinin konusu olan toplum tartışmalarının sürdüğü düşünülürse uygarlık temelli bu değerlendirmesi farklı bir anlayışı ve imkanı belirtmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa son dönem Osmanlı tarihçisi ve devlet adamıdır. Osmanlı'nın siyaset değişikliği nedeniyle geleneksel dünya görüşünden bir kopuş söz konusudur. Cevdet Paşa yeni ilişkileri açıklamak yanında yön vermek de istemektedir. Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'a ve tarihe ilgisi rastlantı değildir. Ahmet Cevdet Paşa devletin resmi vakanüvisti (memuru) olarak Osmanlı'da yenileşme ile tarih anlayışı arasında ilişki kurma çabasıdır. Ancak Ahmet Cevdet Paşa'nın uygarlık temelli devlet/toplum görüşü oluş-

reviyle öne çıkan ve resmi yayın organları ile rekabet eden özel gazetecilik geçerli olmuştur. Ancak bu yeterli olmayınca ve dünya görüşünün aktarılması gerektiğinde Batı sosyolojisine ilgi duyulmaya başlanacaktır.

turma çabası resmi düzeyde benimsenen yeni bir kurama/dünya görüşüne dönüşmemiş, farklı çevrelere ve başka girişimlere dayalı Batı sosyoloji aktarıcılığı öne çıktığı için izleyicisi de olmamıştır. Ahmet Cevdet Paşa Tanpınar tarafından "bir tereddütün tarihçisi" olarak tanımlanmıştır, onun tereddüdü aynı zamanda devletin tereddüdüdür.⁹ Yeni ve eskiyi uyumlu hale getirmek yolunda Mecelle komisyonu başkanı olarak bu dengeyi kurması, Batı hukuku-Doğulu toplum ikiliği arasındaki uyum sağlamasıyla tanınmaktadır. Ancak devletin yeni dünya görüşünü oluşturmada tereddüdü Batılılaşma siyasetinin oturmamışlığından kaynaklanmaktadır. Batı uygarlığına yönelişin devletin siyasi seçimi olması nedeniyle uygarlık anlayışının yönü bellidir. Ancak seçim belli olduğundan tartışma buna askeri-siyasi düzeyde nasıl uyum gösterileceği olmuştur. Batılılaşmanın dünya görüşü olarak resmi düzeyde benimsenmesi söz konusu olmamıştır. Ancak bu yöndeki tartışma ve arayışlara da izin verilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın Batı'da bilim düzeyinde yeni bir toplum ve tarih görüşünün gündeme geldiği bir dönemde İbn-i Haldun'un tarih ve toplum kuramına duyduğu ilgi önemlidir. A. Comte'un "sosyal fizik" olarak tanımladığı toplum bilimini İbn-i Haldun "Umran Bilgisi" olarak uygarlık düzeyinde, farklı birim ve ölçütler temelinde tanımlamıştır. 1960'lı yıllara kadar Ahmet Cevdet Paşa'nın ve İbn-i Haldun'un sosyoloji çerçevesinde önemsenmesi söz konusu olmamıştır. Gündeme getirildiğinde de bu görüşlerden nasıl yararlanılacağı konusunda bir değerlendirme yoktur.¹⁰ Bu girişim daha başlangıçta bazı sorunları nedeniyle güdük kalmıştır.

Türkiye'de sosyolojinin resmi düzeyde bir dünya görüşü olmadan birden fazla başlangıcı olması Osmanlı Batılılaşmasının özellikleriyle ilgilidir. Devletin yaptığı Batılılaşma seçimi üzerinde bir ortaklık olması farklı arayışların görülmesini de engellemektedir. Batılılaşma seçimi çeşitli toplum güçleri yanında Batı'da da heyecan yaratmıştır.¹¹ Osmanlı'nın Batı cephe seçimi gü-

⁹ Ümit Meriç, "Cevdet Paşa ve Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyoloji Yıllığı 1*, İstanbul, 1997, s. 86.

¹⁰ Türkiye'de İbn-i Haldun'un sonradan yeniden gündeme gelmesi Fransa'da bu yönde bir ilginin ortaya çıkmasıyla birliktedir. Ancak bu yönde Avrupa'da öne çıkan çabalar da kısır kalmıştır. Türkiye'de de bu yönde ortaya çıkan ilgi üniversite dışında ortaya çıkan yeni tartışmalar karşısında geride kalmamak için, akademik düzeyde bilgiçlik yapmanın ötesine geçmemiştir. Esas ilgi çekici tartışma üniversite dışındadır. Ancak Hikmet Kıvılcımlı'nın sosyalizmle ilişkili kurarak İbn-i Haldun'a dayalı yeni bir tarih tezi oluşturma çabası hem sosyalizm, hem de toplum anlayışı açısından birbirini iten sonuçlar getirmenin ötesine geçmemiştir. İbn-i Haldun'un dünyada ve Türkiye'de yeniden gündeme gelmesi ayrı bir yazı konusudur. Bir başka yazıda daha geniş bir biçimde ele alınabilir. Burada başlangıçta Osmanlı'da sosyolojinin kurum-sallaşması çabası ile İbn-i Haldun'a olan ilginin birlikteliğini belirtmekle yetiniyoruz.

¹¹ Tanzimat 1839'da büyük bir merasim ile ilan edilmiştir. Bu merasime devlet ve top-

nümüzde de süren pek çok tartışmanın odağı durumundadır. Mesele sadece cephe değişimi değildir. Türk toplum tarihi içinde Türk toplum tarihini ve toplum kimliğini etkileyen cephe değişiklikleri bulunmaktadır. Sorun bu cephe değişikliğinin yeni bir aşamaya ve çözüme, devlet ve toplum kimliğe temel olmamasıdır. Osmanlı yenileşme girişimleri başlangıçta cephe değişikliğine rağmen Doğu-Batı çerçevesinde geçmiş ile uyumlu bir yeni düzen arayışı biçimindedir. Batıcılışma girişimlerinin geleneksel kadrolar öncülüğünde gerçekleşmesi, sonrasında da eski ve yeni kadrolar arasında bir çekişme biçiminde devam etmesi rastlantı değildir. Tanzimat sonrasında eski ve yeni kurumlar yanyana varlık göstermiştir. Yeni girişimlerin başarı gösterip göstermeyeceği bilinmediği için, devleti ve toplum kimliğini tehlikeye atmamak için, devlet ile toplum ayrımı yanında eski kurumlardan ve kadrolardan da vazgeçilmemiştir. Tanzimat sonrasında geleneksel hukukla yeni hukuk, geleneksel eğitim ile yeni eğitim, geleneksel edebiyatla yeni edebiyat, geleneksel kadrolar ile yeni kadrolar yanyana birlikte olmuşlar, Tanzimat aydınları bu ikiliği, çelişki ve çatışmayı birlikte yaşamışlardır. Bunun ötesinde eski ve yeni kadroların kendi içinde de birlik söz konusu değildir. Ancak giderek Batılı yönde değişim anlayışı öne çıkmış, (Batı siyasi seçimine destek olacak) Doğulu geleneksel kurum ve güçler devlet düzeyinde etkisini kaybetmiştir. Batıcı yeni kadro ve güçler, kurumlar değişim yönünde etkin olmuştur. Ancak yenileşme çabası içinde eski-yeni kadrolar arasında tartışma sona ermediği gibi yeni kadroların kendi içinde de çeşitli ayrımlar, karşıtlıklar ortaya çıkmıştır. Tanzimat bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Eski-yeni kadrolar yanyana arayış içindedir. Ahmet Cevdet Paşa bu dönemde güçlü bir kişiliktir ama yanında onun gibi etkili, farklı eğilimleri ve toplumsal gücü temsil eden kişi ve kadrolar da vardır. Mustafa Reşit Paşa bu farklı güçler kaolisyonunun bileşeni, yöneticisi konumundadır. Mustafa Reşit Paşa'dan sonra farklı kadrolar arasında devlete dayalı birlik ve dayanışma kurmak mümkün olma-

lum güçlerinin hepsi, sadrazam, bütün saray erkanı ve devlet ricali, şeyhülislam, Rum ve Ermeni patrikleri, hahambaşı, ulema, esnaf cemiyetleri yanında İstanbul'da görev yapan yabancı devlet sefir ve konsolosları katılmıştır. Fermanla devletin sorunları yanında imkanları da belirtilmiştir. Abartılı "şariat" vurgusu yenilik girişimlerinin gayri-müslim ve Müslüman toplumun kimliğine karşıt, bu kimliği değiştirmeye yönelik olmadığını belirtmek içindir. Bütün bu girişimlerin en önemli sonucu toplumun olmasa bile yönetici askeri-siyasi kadroların devlete ortaklığının kabul edilmesi, padişahın/hanedanın/devletin tartışılmaz, toplum üstü, koşullar üstü otoritesi tartışılır hale gelmiş olmasıdır. Bunun ilk sonuçlarından biri devlet yönetim kadrolarının, yeni kurumlar ile birlikte, geleneksel yönetim kadrolarına göre sayıca çok daha genişlik kazanması, toplumla ilişki kurma çabası nedeniyle yazı dilinin de sadeleşmesidir. Diğer bir sonuç gayri-Müslim kesimleri ve kadroları Batılı devletler ile daha bağlantılı hale getirmesidir.

muştır.¹² Ahmet Cevdet Paşa yenilikleri desteklemekte ve bu yönde belli bir görev alması yanında yenilikleri eski düzene uydurmaya çalışmaktadır. İbn-i Haldun'a ilgisi de bu yöndedir. Tanzimat devletin "bozulan" işleyişine yeni bir düzen verme çabası olmakla birlikte devletin ve toplumun kimliğini geleneksel ve yeni güçler temelinde birlikte açıklamada, bunu bir dünya görüşü/ tarih anlayışı haline getirmede sıkıntılarla karşılaşmıştır. Osmanlı'da cephe değişikliği toplumlar arası ilişkilerde yeni bir yönelişi belirtmekle birlikte toplumun Doğulu kimliğini değiştirme çabası yoktur. Ahmet Cevdet Paşa öncelikle devlet ve toplum kimliğine dayanak olmada kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle İbn-i Haldun'un tarih görüşüne yönelmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'un döngüsel tarih anlayışına dayalı görüşü Osmanlı'da yeni bir sosyoloji anlayışına dönüşmemiştir. Bu görüş Osmanlı'nın durumunu ve sorunlarını açıklasa da bir çıkış içermemektedir. İbn-i Haldun'a göre toplum canlı bir organizma gibi doğmakta, büyümekte, gelişmekte ve ölmektedir. Sürekli bir ilerleme, gelişme ve gelecek görüşüne kapalıdır. Bu durum toplumsal ve tarihi gelişmeyi savunmaya engel olmakta ve sonuçta mevcut koşullara, sorunlara mahkum olmayı getirmektedir. Toplumun doğması, gelişmesi gibi bozulması ve ölmesi de kader haline gelmektedir. Bunun yanında açıklamanın en diğer önemli zaafı toplum veya uygarlığın kendi başına çalışan ve işleyen döngüsel bir sistem olması, diğer toplum ve uygarlıkların, dış nedenlerin ihmal edilmesidir. Toplum sorunlarının canlı yapılarda görülen aksaklıkların benzeri gibi görülmesi sonuçta sorunların çözümünün de yine aynı yapıda yapılacak düzenlemelerde aranmasına neden olmuştur. XIX. yüzyıl öncesinde pek çok layihada devlet ve toplumda sorunların, aksaklık ve bozulmanın aynı anlayışa bağlı olarak eski düzenin yeniden ihya önerilerin getirilmesiyle sonuçlanması rastlantı değildir. Ahmet Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'a ilgisi önemlidir. Ancak bu öneri Osmanlı yönetiminde önemli bir yankı ve etki yaratmamıştır. Geçmişteki devletin sorunlarının çözümü için önerilen tavsiyeler gibi görülmüştür. Osmanlı devlet olarak açıkça belli sorunlar içindedir ve sorunların kaynağı dünya siyasetinden kaynaklanmamaktadır. Osmanlı dünya siyasetinin temeli olan Batı'ya karşı Doğu savunuculuğu siyaseti Osmanlı dışında okyanuslara dayalı yeni ilişkiler sistemi kurulduğu için Osmanlı'nın denetimi dışına çıkmıştır. XIX. yüzyılda Batı dünya egemenliği ve öncülüğünün tartışmalı hale gelişi, Batı içi çekişme ve çatışmalar, geleneksel Doğu yollarının gündeme gelmesiyle Osmanlı bu gelişmelerden yararlanmak için Batı siyasi seçimini yapmış ve gerçekten devletin siyasi çarkları yeniden dönmeye, işlerlik kazanmaya başlamıştır. Bu nedenle Osmanlı sorunların çözümünü kendi içinde düzenleme-

¹² Sonra oluşturulan farklı kadrolar arasında birlikler ancak devlete muhalefet temelindedir.

lerle veya kendi içine kapanarak bulabileceğine inanmamaktadır. Osmanlı sorunların üstesinden kendi imkan ve gücüyle geleceği konusunda bir inancına sahip olsaydı kuşkusuz Batı siyasi seçimine gerek duymazdı. Osmanlı'nın Batı egemenliğini tartışma dışı bırakması, kendi içine dönerek sorunlarına kendi yapısı içinde açıklama ve çözüm getirmesi mümkün olmadığı için Batılılaşma gereğini duymuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın bütün gücüne ve ona duyulan güvene karşın İbn-i Haldun kaynaklı görüşlerini bir sosyoloji haline getirilmesi mümkün olmamıştır. Sonrasında izleyicisi de yoktur. Sorunun iç çelişkiler olarak gösterilmesi, sorunların dünya içindeki yerimizden ve kendimizden kaynaklandığının söylenmesinin sorunların aşılması yönünde bir katkısı bulunmamakta, tam tersine bir teslimiyet ve tevekkül içinde sonu beklemekten başka bir yol kalmamaktadır.

Batılılaşma siyaseti belli yanlışlıklar, sorunlar olsa da hiç olmazsa sorunların toplumlar arası ilişkilerden ve bu ilişkiler içindeki yerimizden hoşnut olmadığımızın ve yerimizi, rolümüzü tartıştığımız için resmi siyaset haline gelmiştir. Batılılaşma seçimi konusunda bir tartışma yoktur, resmi siyaset olarak benimsenmiştir. Ancak dünya görüşünün benimsenmesi, oluşturulması konusunda sıkıntı vardır. Devlet bu yönde yenileşmeyi, asrileşmeyi, sonraki deyimle Batılaşmayı resmi dünya görüşü olarak benimsememiştir. Tartışmalar devlet dışında yeni bir arayış olarak serbest bırakılmıştır. Sorunların dünya içindeki yerimizden kaynaklandığı ve Batı içinde bir yer bulunduğu çözüleceği görüşü resmi siyasettir. Ahmet Cevdet Paşa'nın sorunları kendi yapımız ve iç dengemiz içinde ortaya çıkacak değişikliklerde aranması yönündeki açıklaması önemli olsa bile siyasi açıdan ilgi çekici değildir. Bu nedenle Batı sosyolojisi açıklamalarına ilgi gösterilecektir. Burada geçerken belirtelim. Osmanlı'da sosyolojinin gelişmesi içinde ilk öne çıkan sorunlardan biri Ahmet Şuayip sorunudur. Ahmet Şuayip Türkiye'de sosyolojide birçok konuda öncülüğü ile tanınmaktadır. Yine sosyolojiden ilk söz edenlerden biridir. Hatta ilk sosyoloji dergisi Ulumu İktisadiye İçtimaiye Mecmuası'nı (1908) yayınlamıştır ve üniversitede ilk sosyoloji dersini veren kişi olarak da tanıtılmaktadır. Buna karşılık Ahmet Şuayip'in görüşleri önemsenmediği gibi izleyicisi de yoktur, sonrasında üzerinde de durulmamıştır. Ahmet Şuayip'in görmezden gelinmesinin bir nedeni savunduğu görüşlerin özellikle Spencer sosyolojisiyle ilişkisi nedeniyledir. Spencer sosyolojide organist sosyolojinin öncülerindendir. Toplumu kendi başına yaşayan ve işleyen bir organizma olarak almıştır. Toplum sorunlarının, aksaklıkların yapılacak düzenlemelerle çözülebileceği kanısındadır. Spencer sosyolojisi Batı'da sorunların kendi iç yapısı içinde çözüleceği görüşü önemli bulunmuştur. En azından Batı toplum sorunlarının Doğu'dan bağımsız olarak gösterilmesi ve düzenin işleyişi içindeki aksaklıkların kendi içinde müdahalelerle ortadan kalkacağı iyimserliği içinde önemsenmiştir. Ancak İbn Haldun'un görüşlerinin bir baş-

ka düzeyde ifadesi olan görüşler Türkiye'de ilgi çekmemiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'a duyduğu ilgi gibi Ahmet Şuayip'in Spencer'e duyduğu ilgi de karşılıksız kalmıştır. Bu görüşü bir adım daha ileri götürelim. Osmanlı'da ve sonrasında Marx'a olan ilginin sınırlı olması da aynı nedene dayanmaktadır. Marx Batı düzeninin işleyişine en önemli eleştirileri gündeme getiren ve bugün de Batı düşüncesinde aşılmamış en önemli düşünürdür. Ancak Marx da Batı düzeninin işleyişine eleştiriler getirse bile bu işleyiş ve sorunların kendi içinde çözüleceğini belirtmektedir. Toplumun sorunları ve çözümünü kendi yapısı ve gelişmesi içinde ele alınmaktadır. Kapitalizm ileri bir adımdır, tarihi bile kendinden öncesi ve sonrası olarak bölmektedir, kendi içindeki sorunlar yine kendi gelişmesi içinde kendi yarattığı toplumsal bir güç olan işçi sınıfı tarafından çözülecektir. Batı dünya egemenliğini ve üstünlüğünü tartışmadığı ve sorunların çözümünü yine Batı içi yeni düzenlemelere bağladığı için Marx'ın görüşleri Batı düşüncesi içindedir. Türkiye'de ise gerek Spencer'in, gerekse Marx'ın açıklamaları sorunların kaynağını ve çözümünü toplumun kendi yapısı ve kendi iç çelişkileri içinde açıkladığı için ilgi görmemiştir.¹³ Sorunları toplumlar arası ilişkiler içine yerleştirmeyen ve iç dengeler içinde düzenlemelerle aşılabileceğini söyleyen bu görüşlerin toplum için hiçbir ilgi çekici yanı yoktur. Bu nedenle Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Şuayip ve Marx'ın izleyicileri Türkiye'de etkili olmamıştır.

Osmanlı yeni bir dünya/devlet siyaseti ve görüşü oluşturma çabasında başlangıçta farklı geleneklerin, çeşitli bilimlerin, farklı toplum özelliklerinin, hepsinin bir biçimde etkisinden söz etme imkanı vardır. Bu anlamda başlangıçta devlet/toplum düzeyinde bir engel, farklı görüşler/çıkarlar arasında bir itişme yoktur. Ancak her koşulda belli görüşlerin toplum düzeyinde paylaşılması, yaygınlaşması için önce dilde sadeleşmeyi/birliği savunmak gerekmiştir. Yönetim/devlet düzeyinde farklı görüşler, farklı siyaset seçenekleri söz konusudur. Bu dönemde yeni fikirlerin, edebi türlerin gelişmesi, dilde yenilikler, resmi düzeyde benimsenmeden dağınık bir haldedir. Sistematik değildir. Giderek yeni devlet ile geleneksel toplum örgütlenmesi arasındaki ilişki devletin Batı seçimini doğrulayacak toplum ideolojisi oluşturma görevini zorunlu kılmıştır. Yeni aydın-bürokrat kadro bu yönde kendisini görevli saymaktadır. Osmanlı egemenliğindeki gayri-Müslim toplumların Fransız devrimi sonrasında Batı'nın da yeniden örgütlendiği bir dönemde devlet dışında yeni görüşlere ortak olma çabası yeni yönetici/devlet kadrolarını dünya görüşü düzeyinde ortaklık sağlama arayışına yöneltmiştir. Batı'da da Osmanlı yönetimi içinde bir yönetici-aydın hareketi olarak tanımlanan "Yeni Osmanlılar", "Jön Türkler" ilgiyle izlenmiştir. Osmanlı yenileşme siyasetinin

¹³ Marx'ın görüşleri ve Türkiye ile ilişkisi konusunda söylediklerimiz ilk dönem tartışmalarıyla ilişkilidir. Konu ayrıca ele alınmalıdır.

imparatorluğun verdiği imkanlara dayalı olarak bir dünya siyaseti olarak çıkması, ancak devletin dünya görüşü düzeyinde bir tekel oluşturmaması yeni yönetim kadrolarının arayışlarını zorunlu kılmıştır. Tek bir kaynak ve başlangıç yerine çeşitli girişim ve kaynakların ortaya çıkması ve giderek Batı sosyoloji açıklamalarıyla ilişki kurulması bu nedendir. Son dönemde artık Osmanlı tarihçileri gözden düşerken gazetecilik, muhalif aydınlar öne çıkmaktadır. Geleneksel siyasetin terk edilmesi ve Batı ile siyasi ilişkilere girilince içerden çok dışarıya ağırlık veren ve bu yönde belli bilgileri aktaran, aracılık göreviyle öne çıkan ve resmi yayın organları ile rekabet eden özel gazetecilik geçerli olmuştur. Ancak bu yeterli olmayınca ve dünya görüşünün aktarılması gerektiğinde Batı sosyolojisine ilgi duyulmaya başlanacaktır. Bu dönemde Osmanlı tarihçiliği gözden düşerken yeni bir dönemi ve siyaseti öne çıkaran gazeteci-aydınlar öne çıkmaya başlamıştır.

Osmanlı yenileşmesinde daha Fransız Devrimi öncesinden başlayarak, sonrasında da süreklilik gösterecek biçimde (Batı içinde İngiliz önderliğine ve dünya egemenliğine karşıt/muhafazakar yeni arayışlar içinde olan) Fransa'ya özel bir ilgi vardır. Batı'nın siyasi, edebi, düşünsel birikimi Fransa aracılığıyla öğrenilmeye çalışılmıştır. XIX. yüzyıl öncesinde de Fransa'ya özel bir ilgi gösterilmiştir. Batılılaşma seçimi sonrasında Fransa'ya ağırlıklı olarak öğrenci gönderilmesi (hatta "Batı'ya açılan pencere" olarak görülen Galatasaray Lisesinin Fransa'da açılması rastlantı değildir. Şinasi Mustafa Reşit Paşa tarafından Fransa'ya gönderilmiştir. Tek başına çıkardığı *Tasvir-i Efkar* adlı gazetede Fransız düşünürlerinin görüşlerini aktarmaya çalışmıştır. Sonrasında da Osmanlı muhalif kadrolarının (Yeni Osmanlıların) merkezi Fransa olmuştur. Osmanlı bunları hem izlemiş hem de dolaylı olarak desteklemiştir.¹⁴ Bu ilgi tek yönlü değildir. Devrim sonrası yeni bir düzen arayışı içinde olan Fransa'nın da Osmanlı'ya ayrı bir ilgisi vardır. A. Comte'un Osmanlıya mektubu bu ilginin somut örneğidir. Osmanlı'da sosyolojinin sonraki gelişmesi Ahmet Cevdet Paşa'nın girişimine karşıt bir yol izlemiştir. Bu açıdan aynı dönemde ortaya çıkan, Ahmet Cevdet Paşa (İbn-i Haldun ilgisi) ile Comte'un mektubuyla iki ayrı temel ve başlangıçtan söz etmek gerekir. Yeni açılan Batı tarzı okulların başlangıçta bir dünya görüşü oluşturma, yaygınlaştırma çabası yoktur. Ancak bu okulların öğrencileri kendi aralarında kurduğu ilişkiler ve topluluklar aracılığı ile Batı düşüncesiyle ilişki içindedirler. Devlet düzeyinde bir kurumsallaşmanın olmaması arayış ve tartışmaların önüne geçmemek içindir. Ahmet Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'a olan ilgisi devamlılarıyla süreklilik gösterip gelişmezken, Comte'un pozitivizmi özellikle yeni açılan başta tıp ve askeri okullarda uygulama ve dünya görüşü olarak etkili

¹⁴ Batılılaşmanın bir özelliği olarak elbet Fransa dışında da Londra, Cenevre, Brüksel (ve ayrı ele alınması gereken Kahire) gibi çeşitli merkezler de vardır.

olmuş, Batı sosyolojisiyle bu yönde bir ilişki kurulmuştur. Türk toplum tarihi ile (uygarlık temelli) bir ilişki kurmak yerine, Batı sosyoloji anlayışının temsiline ve aktarılmasına koşulmak önemli hale gelmiştir. Türkiye'de sosyoloji tarihi denilince bu yönde bir yöneliş ve serüven anlaşılmaktadır.

Osmanlı'da Tanzimat döneminde sözü edilen ikilik sadece kadrolar, devlet kurumları, devlet ile toplum arasında değildir. Aynı zamanda yaşam tarzı açısından da bir ikilik vardır. Devletin Batıcılığa seçimi dünya görüşü düzeyinde temellendirilmeden, oluşturulması söz konusu olmadan yaşam tarzı düzeyinde yaygınlaştırılmıştır. Tanzimat döneminde sözü edilen bu ikilik giderek imparatorluğun geleceğinin hangi seçimde olacağı tartışması ile birleştiğinde daha geniş boyutlara ulaşmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın devletin sorunları ve yeniden yapılanmasıyla ilişkili getirdiği öneri geçerlilik kazanmamıştır. Bu konuda bir başka öneri daha vardır. Ancak bu öneri Osmanlı kadroları içinden değildir. Türkiye'de sosyolojiye bir başlangıç bulunmak istenirse hemen aynı dönemde ortaya çıkan bu önerinin de dikkate alınması gerekir. Sosyolojinin habercisi olarak görülen Comte'un Osmanlı yönetimine (Tanzimat dönemiyle özdeşleşen ama artık emekli olmuş olan Mustafa Reşit Paşa'ya) 1864 yılında yazdığı mektup Osmanlı'nın yenileşme girişimlerine karşı duyulan heyecanın ve beklentinin bir göstergesidir. Bu dönemde hem Batı'da, hem de Doğu'da öncelikle Osmanlı'da eşzamanlı olarak devletin yeniden yapılanması gündemdedir. Comte yeni bir toplumdan söz etmektedir, ama devletin (yeni kadroların) bu yönde dünya çapında bir çözüme aracılık etmesini beklemektedir. Bu açıdan Osmanlı yönetimine sunduğu öneri anlamlıdır. Osmanlı yenileşmesinin sanki Batı zoruyla gerçekleşen bir hareket gibi gösterilmesi bugünden bakılarak yapılan zorlama bir değerlendirmedir. Comte'un mektubu/önerisi ve Osmanlı'dan beklentisinin günümüzde çok ilgi çekmemesi de bu nedenledir.

Comte Batı üstünlüğüne ve devrime inansa bile Osmanlı'dan bir öncülük beklemektedir. Batı düzeninin işleyişi ve sorunları konusunda kaygılıdır. Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı mektupta bu kaygılarını giderecek bir beklenti içindedir. "İçinde bulunduğumuz yüzyılda, Avrupa'daki Doğu ve Batı siyaseti arasında belirgin bir tezat mevcuttur. Toplumsal hareketi yönetmekten aciz kalan Batılı yöneticiler, maddi düzeni doğrudan korumak için gerekli olan, ancak devrim hâlini sürdüren körü körüne bir baskı uyguluyorlar. Fakat gerçekten milletlerinin başında bulunan Doğulu hükümdarlar, her hükümetin çifte işlevi olan iyiye teşvik etmeyi ve kötüye karşı koymayı lâıyıkıyla yerine getirmeye gayret ediyorlar. Bu asil tutum artık Rusya'da olduğu kadar Türkiye'de de dile getiriliyor. Yenilikçi bir sultanın gayretli girişimini sağduyu ile beslemek suretiyle, yönetiminizin bunda önemli bir katkısı oldu... Batı'da olduğu kadar Doğu'da da beklenen düşünsel ve toplumsal bir yenilenmenin sistematik olarak şahsımıza sergilenmesi için gerçek bir filozofu ikna eden özel nedenler işte bunlardır... Doğu ve Batı, henüz erişememekle birlikte, yüzyıllardır aynı şevkle

evrensel dini arıyorlar. Her ikisi açısından da çoktanrıcılığın yalnızca milli inanışlar sağlayabileceği kabul edildiğinde, tektanrıcılık güvenilir bir birlik kaynağı olarak görüldü. Fakat, deneyim ve muhakeme böyle bir umudun tamamen boş olduğunu gösterdi... Eşzamanlı olarak işledikleri bilim alanında, Doğulular ile Batılılar arasında kendiliğinden oluşan uyum, üstesinden gelinemez farklılıklarla belirgin bir zıtlık oluşturur. İster toplu ister bireysel, bütün insanlığı tamamen pozitif bir inançla kucaklamak için her türlü ilâhi inancı bertaraf ederek, beni tam anlamıyla evrensel dini keşfetmeye iten temel neden budur... Doğu, kadınların ve işçilerin kademeli olarak özgürleşmesi için gerekli toplumsal devrim adına yapılacak şerefli girişimi, gerçek Katolik ahlâkın öncülüğünde, Batı'ya bırakmak zorunda kaldı. Ancak, bu önemli başlangıcı izleyen büyük hareketin kesin sonuçlarını benimsemek konusunda, Doğulular bizden daha fazla yatkınlık gösterdiler. Çünkü bu sayede, Batılı ilericilerde görülen temel düşünsel ve toplumsal sıkıntılardan, inançlarının aşırı ruhanî niteliğinden ve özellikle de yapay yönetimlerin kendiliğinden ortaya çıkan ayrışmasından doğan metafizik düzensizlikten kurtulmuş oldular... Filozofların üstler tarafından anlaşılamadıkları için altlara hitap etmeye zorlandığı Batı'daki girişimin doğurduğu anarşik karışıklığa yol açmadan, bu nihaî oluşum Doğu'da üstün gelebilir... Osmanlı yöneticileri, kendi güçlerinden daha az mütecanis ve dolayısıyla da böyle bir dağılmaya daha fazla gebe bir gücün gelecekteki olası işgalleriyle ilgili hayali olduğu kadar yıkıcı da olan kaygılarından kurtulacaklar."¹⁵

Osmanlı'nın Batıcılılaşması sonrasında devletin tarih anlayışı, dünya görüşü değişmiştir. Ancak yeni siyaset ve dünya görüşünün oturmaması nedeniyle birden fazla tarih anlayışı ve birden fazla sosyoloji görüşü birlikte ortaya çıkmıştır. Türkiye'de sosyolojinin birden fazla başlangıç ve kurumsallaşmasından söz etmemize izin veren bu dengesizliktir. Kimi zaman kişilerin de girişimiyle ortaya çıkan çeşitli sosyoloji anlayışları yanyana, birlikte varlığını sürdürecektir. Türkiye'de sosyolojinin Tanzimat sonrasında farklı eğilimlere ve karşıtlıklara dayanan farklı başlangıçları vardır. Birden fazla başlangıç aynı zamanda birden fazla kaynağı, dayanağı belirtmektedir. Bu nedenle tek bir başlangıcı mutlaklaştırmak, öne çıkarmak, Türkiye'de sosyolojinin serüvenini anlamamızı güçleştirmektedir. Comte'un yazdığı mektup cevapsız kalmıştır.¹⁶

¹⁵ "Auguste Comte'un Mustafa Reşit Paşa'ya Mektubu", *Düşünen Siyaset*, Sayı: 19 (İslam ve İlerleme Sayısı).

¹⁶ Comte'un amacı Osmanlı'ya "akıl vermekten" ziyade bir dünya imparatorluğu olan Osmanlı'nın desteğinden yararlanmaktır. Osmanlı'da yönetimin kaygısı "yeni toplum" değil, "yeni siyaset/devlet" olduğu için ve bunun dayanağını toplumlar arası ilişkilerde aradığı için A. Comte'un yeni toplum görüşü ilgi görmemiştir. Ama yeni açılan okullarda "pozitivizm" Batıcı kadroları eski kadrolardan ayıran (başlangıçta dünya görüşünden bağımsız) bilim yöntemi olarak yüceltilmiştir.

Ancak Ahmet Cevdet Paşa'nın sosyoloji/tarih anlayışı da egemen olmamıştır. Hatta sosyoloji dışında değerlendirilmiştir.¹⁷ Osmanlı muhaliflerinin daha sonra Fransız sosyolojisine yakınlaşmasının ilk örneği Ahmet Rıza'dır. Ahmet Rıza'nın Comte sosyolojisi ile ilişkisi tartışılabilir ama Ahmet Rıza'nın Paris'te pozitivist cemiyetlerle ilişkisi bilinmektedir. Ahmet Rıza Bey İttihat ve Terakki'nin kurucularındandır. Ahmet Rıza'nın Comte sosyolojisi ile ilişkisi tartışmalıdır ama Osmanlı muhaliflerinin Fransa ile olan ilişkisi açıktır. Osmanlı'da yönetim muhalifleri en geniş biçimde Fransız sosyologlarının düşüncelerinin tanıtılmasında etkili bir rol oynamışlardır. Türkiye'de öncü olarak tanıtılan pek çok sosyolog, hatta birbirleriyle karşıt olanlar bile, Fransız sosyologlarının görüşlerinin temsilciliğini yaparak kendi içlerinde de ayrılmışlardır.

Türkiye'de sosyolojinin gelişmesinde Fransa'nın her zaman ayrı bir yeri olmuştur. Fransa XIX. yüzyılda İngiltere öncülüğünde yeryüzünde kurulu dengeyi tartışma konusu yapmış, eski yönetimi devirerek yeni bir yönetimle etkili olmaya çalışmıştır. Aynı dönemde kurulu dengeden hoşnut olmayan ve bu yönde çeşitli imkanlarını zorlamaya çalışan Osmanlı Fransa'ya özel bir yakınlık duymuştur. Fransa yeni bir düzen değişikliği yaratmada dünyada başarılı olmamıştır, ancak muhalefetten de vazgeçmemiştir. Osmanlı yönetimi Fransa ile ittifaktan uzak durmasına karşın Batı yanlısı kalmıştır, ancak Osmanlı yönetimi dışında kalan muhalifler Fransa'ya özel bir ilgi duymuşlardır. Fransız sosyolojisi görüşleri Osmanlı aydınları içinde yaygınlaşmıştır. I. Meşrutiyet sonrasında farklı bir girişim ve farklı bir kadro Batı'da ortaya çıkan çeşitli sosyoloji görüşleriyle ilişki kurarak öne çıkmıştır. Bu, Türkiye'de sosyolojinin Batı sosyolojisi ile ilişkisini ve yeni dayanağını belirtecektir. Bu yöneliş geçmişin geleneksel düzen ve değerlerinin dışında Batı'dan alınan yeni kuramlar temelinde Türk toplum tarihiyle bir başka yönde ilişki kurma, yararlanma çabasına dönüşmüştür.¹⁸ Bu yönde öne çıkan temel eğilim içinde de birden fazla başlangıçtan söz etmek gerekir. Öncelikle II. Meşrutiyet döneminde başlangıçta devlet-dışında farklı cemaatler/toplum güçleri ile dergiler etrafında ortaya çıkan bir kurumsallaşma çabası söz konusudur. Sonrasında ise sosyolojinin üniversitede resmi düzeyde kurumsallaşmasıyla yeni bir başlangıçtan söz edilmesi gerekmiştir. Batı sosyoloji anlayışının ağırlık kazandığı bu dönemde de iki ayrı girişim ve başlangıç söz konusudur. Ancak

¹⁷ Sosyoloji dışında ortaya çıkan ve Türk toplum düşüncesi içinde değerlendirilen bazı kişi ve çalışmaları bu yönde değerlendirmek mümkündür.

¹⁸ Bu dönemin başlıca konuları/kavramları "hürriyet", "meşrutiyet", "hakimiyet-i millet", "hukuk", "kanun", "akıl", "terakki", "fert hak ve hürriyetleri", "vatan", "Kanun-i Esasi", "medeniyet", "çağdaş medeniyet", "kamuoyu", "basın hürriyeti", "yaygın eğitim" vb. olmuştur. Bu kavramlar etrafında oluşturulan toplumsal, siyasi, kültürel edebiyat yeni düşünce ve siyasi hareket ve akımlara kaynaklık etmiştir.

egemen sosyoloji anlayışı nedeniyle üniversite dışında dergi ve dernekler düzeyindeki tartışma ve kurumsallaşma önemsiz hale gelmiştir. Türkiye'de sosyolojinin İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü ve serüveniyle özdeşleştirilmesi bu nedenledir. Bunu da ayrıca ele almak, tartışmak gerekir. Gerçekte II. Meşruiyet döneminde Türk sosyolojisinde büyük bir canlılık, dinamizm vardır. Devletin sorunlarıyla toplum ideolojisini birlikte oluşturma çabası bu canlılık ve dinamizmin kaynağını oluşturmuştur.

11. BÖLÜM

TÜRK SOSYOLOJİSİNDE MÜMTAZ TURHAN'IN YERİ VE ROLÜ: RESMİ DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN YENİDEN YORUMLANMASI VE AMERİKANCI MODERN-MUHAFAZAKARLIĞA DÖNÜŞMESİ¹

Ertan EĞRİBEL

Türk sosyolojisi içinde Mümtaz Turhan'ın önemini, yeri ve rolünü değerlendirmek Türkiye'de sosyolojinin genel eğilimi ve değişimi üzerine saptamamalar yapmaktan geçer. Mümtaz Turhan'ın Türk toplum düşüncesi içinde devamcısı olduğu görüşler yanında farklı yönleri o'nun özgün yerini verecektir. Türkiye'de sosyolojinin toplumu tanımlama çabası kendisinin ortaya koyduğu yeni bir siyasetin gereği biçiminde değildir. Kendi dışında ortaya çıkan siyasi seçime göre toplum sorunlarının saptanması ve çözümü yönünde önerilerde bulunmak biçimindedir. Sosyoloji açıklama ve değerlendirmeleri belli bir toplum gücüne dayanmak yerine devlete dayanmıştır. Devletin siyasi seçimiyle toplum kimliğini oluşturma anlayışı içiçe girmiştir. Bu çaba bilgiye dayanan, sorunlardan kopuk "pür-akademik bir sosyoloji" yerine toplumla ilgili sorun ve açıklamaları yönlendiren, derleyen, toplayan, düzene koyan bir bakış açısını gerekli kılmıştır. Sorunlara anlam kazandıran farklı dönemler ve tutumlar verili bakış açısını tartışan, onu yeniden yorumlayan yeni yöntem anlayışlarının da ortaya çıkmasına izin vermiştir. Tür-

¹ Bu çalışma Türkiye'nin Toplumsal Yapısı Ders Notları'muza dayanmaktadır. Bu çalışmanın ilk hal, 2 Nisan 2014 günü Mümtaz Turhan Sosyal Bilimler Lisesi Konferans Salonunda düzenlenen "Çeşitli Yönleriyle Bir Sosyal Bilimci: Mümtaz Turhan" başlıklı panelde sunulmuştur.

kiye'de bu girişim aktarmacı, pür-akademik sosyolojiye dayalı olsa bile işe yarar olmak için Batılılaşma siyasi seçime uygun toplum özelliklerinin, sorunlarının tercümesini gerektirmiştir. Türkiye'de "tercüme siyaset" ile "tercüme kültür ve sosyoloji" birbirinin gereğidir ve birbirlerini koşullamıştır. Batı kimliğini paylaşmadığımız için Batı toplum modeli ve açıklama kalıplarının geçerliliği Türk toplum tarihine, gündelik yaşam pratiklerine, kendine özgü özelliklerinin tercümesine bağlıdır. Yapılan siyasi seçim ile Türkiye'nin değişme yönü arasında uyum kurma çabası veya uyumsuz yönleri doğal karşılanmıştır. Teorinin imkanları verili koşullar ve ilişkiler açısından her seferinde yeniden biçimlenmiştir. Bu açıdan tercüme/aktarma teori yanında seçilen toplum özellikleri de değişiklik göstermiştir. Türk sosyolojisinin başından itibaren toplum tarihiyle kurduğu ilişki bu yöndedir. Mümtaz Turhan resmi düşünce içinde Amerikan eksenli kırılma ve otoritenin temsilcisidir.

Türk sosyolojisinin, başarısı tartışmalı olsa bile önemi dünya ve Türkiye'nin içinde bulunduğu değişimi izlemesinden gelmektedir. Türk sosyolojisini dar bir biçimde Batı sosyolojisi ile ilişkisi açısından ele aldığımızda Türk sosyoloji tarihini Fransız sosyolojisi ile Amerikan sosyolojisinin etkisinde iki döneme ayırmak mümkündür. Ancak Türk sosyolojini bu biçimde darlaştırmak süreklilikleri kavramamızı mümkün kılmadığı gibi birbirini izleyen tek yönlü bir değişim ve kopuş olduğu izlenimi vermektedir. Türk sosyologları Batı sosyoloji öğretilerinin savunucusu olsalar bile önemli olan sadece aktarılan bu bilgiler, bu bilgilere dayalı bir eğitim ve öğrenim faaliyeti değildir. Sosyologlarımız toplum özelliklerimizle ilişki kurma ve topluma yön verme çabası içinde olmuşlar, bu konuda karşılaştıkları güçlükleri aşma yolunda değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Batı'dan aktarılan görüşler ve bunların uygulanması girişimi sırasında belli güçlüklerle karşılaşmıştır. Türkiye'de sosyolojinin öncüleri olarak görülen Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in görüşlerinin günümüzde de halen varlığını sürdürmesi sorunlara yaklaşımları nedeniyledir. Türk sosyolojisini Fransız ve Amerikan sosyolojisi olarak birbirinden kopuk, farklı iki döneme ayırmak yetersizdir. Bunun içinde de tartışmayı sürdürmek gerekir. Batılılaşma, Türkcülük, İslamcılık, Doğu-Batı ayrımı, devlet-toplum uyumsuzluğu Türk sosyolojisinde her dönem önemlidir. Kültür ve uygarlık, kimlik, Batılılaşma sorunları en önemli başlıkları olmuştur. Türk sosyolojisine resmi/devlet düzeyinde damgasını vuran esas değişiklik Osmanlı'dan vazgeçilmesi sonrasında ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın son dönemi ve yeni Türkiye devletinin kurulması sonrasında Ziya Gökalp sosyolojisi resmi ideoloji niteliği kazanmış ve devlet yönetimi tarafından benimsenmiştir. Savaş sonrasında Batı siyasi öneri ve toplum modelinin teke inmesi ve dış siyasetin tartışma dışı kalmasıyla sosyolojinin siyasi düzeyde etkinliğini sınırlasa da eğitim ve öğrenim konusu olarak üniversite düzeyinde varlık belirtmiştir. Ancak bu görüntüyü bütün sosyoloji ta-

rihine yaygınlaştırmak mümkün değildir. Türk sosyolojisinin siyasetle yakın ilişkisi araştırma ve çalışmalarını, seçimlerini belirlemiştir. Sosyolojide ana çizgi ve değişiklikler sadece düşünce düzeyinde belli öğretilerin aktarılması, öğrenilmesi biçiminde değil siyasi düzeyde karşılaştığımız yeni koşullar, dünyadaki yerimiz ile Türk toplum gerçeğiyle ilişki kurma çabası ana çizgiyi oluşturmuştur.

Türkçülük görüşü/kimliği daha başlangıçta Batılılaşma girişimlerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın tasfiyesi sonrasında Türkçülük resmi dünya görüşü olmuştur. Kurtuluş Savaşı Batı'ya karşı kazanılmış olmasına karşın Türkçülük Batılılaşma seçimi içinde ifade edilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında yapılan seçim çerçevesinde dünyadaki yerimizin yeniden tanımlanması "kültür değişimleri ve Batılılaşma" ile gündeme gelmiştir. Mümtaz Turhan'ın görüşleri II. Dünya Savaşı sonrasında Türkçülük ve İslamcılığın Amerikancı modern-muhafazakarlığa dönüşümünü belirtmektedir. Aynı dönemde İstanbul sosyolojide Hilmi Ziya Ülken gibi çok yönlü, önemli bir sosyologumuzun görüşlerinin devamcısı, izleyicisi yoktur. Siyaset-dışı kalmış, gündelik sorunlar önünde tavrı belirsizleşmiştir. Sosyoloji bölümü dışında olmasına karşılık Psikoloji Bölümünde görev yapan Mümtaz Turhan'ın görüşlerinin hem üniversite içinde, hem de dışında muhafazakar, Türkçü-milliyetçi çevrelerde izleyicileri vardır.² Mümtaz Turhan sosyal psikoloji, sosyal antropolojiye ait kavram, kuram ve yaklaşımlardan yola çıkmasına karşılık sosyolojide etkili olacaktır. Türk sosyolojisinde saha çalışmalarını, köy monografileri tekniğini ilk gündeme getiren ve yapan kişi değildir, Batılılaşma, toplumsal değişme, kalkınma, kültür, bilim, eğitim konuları da kendinden önce ele alınmıştır, ama Mümtaz Turhan yaklaşım biçimiyle sosyolojide etkili olmuştur.³ Türkiye'de sosyolojinin temel konularından Batılılaşma ve toplum değişimleri konusunda yaptığı iki çalışması da sosyoloji literatürü içinde okunması gereken kitaplar içindedir.⁴ Konuya bakış açısıyla Türk sos-

² Yine, Hilmi Ziya Ülken gündelik siyasetten kopuk, aktarmacı bir sosyolog olarak tanınırken, Mümtaz Turhan Amerikan yandaşlığını savunmasına karşılık "yerli-muhafazakar" bir sosyolog ve dava adamı olarak görülmüştür.

³ Mümtaz Turhan, 1928-35 yıllarında Almanya'da Berlin Üniversitesinde psikoloji eğitimi görmüş, ardından Frankfurt Üniversitesinde psikoloji alanında doktora yapmıştır. 1936'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tecrübi kürsüsüne asistan olmuştur. 1939'da Doçent olmasına rağmen, (Almanya'dan sonra kendisini öne çıkaracak görüş değişikliğini belirten bir hamleyle), 1942'de İngiltere'ye giderek ikinci doktorasını Cambridge Üniversitesinde yapacaktır. 1950'de profesörlüğe yükseltilmiştir.

⁴ Kültür değişimleri kitabı, hem İstanbul Üniversitesi Yayınları arasında, hem de kendisinin Mili Eğitim (Bakanlığı'nda Sosyal Bilimler Komisyonu Başkanı ve "Bin Temel Eser" Kurulu üyesi olarak çalıştığı diziden yayınlanmıştır. Mümtaz Turhan, Kültür

yoloji tarihi içinde önemsenmiştir.⁵ Mümtaz Turhan Batılılaşma eleştirisi ile "Amerikancı yeni yerli gelenek" (modern-muhafazakarlık) arasındaki kurduğu ilişkiyle Türk toplum düşüncesi ve sosyoloji tarihi içinde kendine özgü bir yer edinmiştir.

Türk sosyolojisinde Batılılaşma temel konudur. Batılılaşma devletin toplumdan bağımsız siyasi bir seçimidir. Sosyologlarımız bu siyasetin oluşması sırasında etkili olmamışlardır, yapılan seçimin doğrulanması veya uygulamaların eleştirisi içinde varlık göstermişlerdir. Devlet bu yönüyle toplum ideolojisinin belirleyicisidir. Ancak Batılılaşmanın resmi dünya görüşü olması ile yönetim kadroları tarafından bu düzeyde de savunulması gerekmiştir. Devlet kadroları ve aydınlar siyasi iktidarın bir uzantısı veya muhalefetin, iktidara aday kapı dışına düşen küskünlerin temsilcisi olmuştur. Devlet kapısında görev almak için toplumlar arası ilişkilerde siyasi bir rol üstlenmek (Batı'da bağlantılar) yanında, toplum içinde de kendilerine dayanak yaratmak zorunda kalmışlardır. Kendi siyasetlerinin ve toplum anlayışlarının geçerliliğini savunmak için birbirlerini devlete ve topluma ihanet ile suçlamışlardır. Siyasilerin kullandığı itişme, sert üslup ve uzlaşmaz tavırları toplum içindeki farklılaşmaların da kaynağıdır. Toplum özelliklerinin tartışmaya açılması Batı içinde farklı siyasi seçenekler/ittifak arayışları nedeniyedir. Türk sosyolojisinde Ziya Gökalp ile Prens Sabahattin karşıtlığı siyasi seçimleri üzerindedir. Batılılaşma seçimi açık olsa bile devlet düzeyinde karşılaşılan sorunlara getirilen açıklamalar farklıdır. Bu açıklama çabaları Osmanlı'nın tasfiyesi ve imparatorluk siyasetinden vazgeçilmesiyle Anadolu ile sınırlı Türkçülük anlayışına dönüşmüştür. Türkçü modern-muhafazakarlığın (Kemalizmin) kaynağını bu değişim oluşturmuştur. Ziya Gökalp yeni Türkiye devletinin kuruluşu sonrasında da resmi dünya görüşünün temsilciliğini üstlenmiştir. Osmanlı sonrası devlet düzeyinde yeni siyasi seçimin toplum düzeyinde "devrimler" ile tamamlanması, eski değerler yerine yeni değerler sisteminin getirilmesi, ("halka doğru", "mefkurecilik") Osmanlı-Türk, devlet-toplum, kültür-uygarlık ayrımı görüşü tarafından belirlenmiştir. Osmanlıyı savunmak mümkün görülmediği için Ziya Gökalp'e övgü ve bağlılık devam etmiştir. Savaş sonrası kurulan düzen içinde artık yeni bir

Değişmeleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1951; Garphlaşmanın Neresindeyiz, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1964. Diğer en önemli kitabı olarak Atatürk İlkeleri ve Kalkınma (1965) yine toplumsal değişme anlayışının bir uzantısıdır.

⁵ Psikoloji alanında yaptığı kimi çalışmalar o dönemin CIA destekli çalışmalarını hatırlatmaktadır. Türkiye'de ilgi görmemiştir. Mümtaz Turhan, *Yüz İfadelerinin Tefsiri Hakkında Tecrübi Bir Tetkik*, İstanbul, 1941. Ayrıca bir çevirisi, Krtschmer'den *Beden Yapısı ve Karakter*, İstanbul, 1942 ve W. Peters'den *İrk Psikolojisi*, İstanbul, 1944

arayış söz konusu olmadığı için kurulu dünya düzeni içinde tek parti yönetimi ve kadroları egemen olmuştur. Ziya Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" kitabında getirilen görüşler tartışma konusu değildir. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada ortaya çıkan koşullara uyum gösterme çabası içinde resmi dünya görüşünün yeniden yorumlanması gerekmiştir. Tek parti yönetimini savunmak mümkün olmadığı için eleştiriler önce bu düzeydedir. Ancak Batı dünya egemenliğinin iki kutuplu bir yönetime dönüşmesi ve Türkiye'nin ABD'den yana seçimini yapmasıyla, çok partili düzene geçilmesine rağmen Sovyetler Birliği ile ilgili seçimin de mahkum edilmesi gerekmiştir. Mümtaz Turhan'ın hem tek parti dönemini, hem de sosyalizmi eleştirmesi ve ABD yandaşlığı savunması bu nedenledir. Mümtaz Turhan Batılılaşmayı, resmi görüşü, siyaseti ve yönetimi eleştirirken Prens Sabahattin'ci, Sovyetler Birliğine karşı ABD yandaşlığı savunurken siyasi Türkçü-İslamcı bir jargon kullanmaktadır. Mümtaz Turhan'ın ikisine de ilgisi mutlak bağlılık biçiminde değildir. Mümtaz Turhan Ziya Gökalp'le ilişkisini belirtmekten kaçınmamıştır, buna karşılık Prens Sabahattin'i hiçbir biçimde anmamaya özen göstermiştir. Ama Ziya Gökalp görüşleri dışına çıkıldığında başka, yabancı bir kaynak da belirtilmemektedir. İngiltere'de doktorasını yöneten hocasından saygı ile söz etmesine rağmen görüşlerinin biçimlenmesindeki etkisi tartışmalıdır. Prens Sabahattin'i anmaması artık sosyoloji çalışmalarının arayış, tartışmak olmaktan çıkıp öğretim ve uygulama ile ilgili bir bilim görünümü kazanması nedeniyledir. Diğer bir deyişle siyasi seçimin, yönün tartışılması değil, tam tersine siyasetteki gelişmelere bütünüyle bağlanmak önemli olmuştur. Mümtaz Turhan yeni bir arayışı temsil etmemektedir veya böyle bir ilişki, süreklilik anlayışı yerine çalışmaları doğrudan siyasete bağımlı (hizmet edecek) halindedir. Bu nedenle Türkiye sosyolojinin kurucusu olarak görülen ve karşıtlıkları ile tanımlanan her iki sosyoloğumuzla da ilişkisinde mutlak bağlılığı yoktur.

Mümtaz Turhan'ın Batılılaşma ve resmi ideolojiye yönelik eleştirel görüşlerinin kaynağı devlet-toplum ikiliği üzerindedir. Ziya Gökalp ile Mümtaz Turhan arasındaki ortaklık ve karşıtlık bu görüşlere dayalıdır. II. Dünya Savaşı sonrasında yeni dönemin ve siyasi değişimin açıklanmasında başlangıçta sosyologlar tereddüt göstermişlerdir. Tek parti dönemi bitmiş, çok partili seçim sistemi kabul edilmiş ve Demokrat Parti iktidara gelmiştir. ABD ile SSCB arasında ortaya çıkan ayrımın ABD'nin temsil ettiği blok içinde yer alacağımız kesinleşmiştir. Ama bu dönemin ne kadar süreceği, kalıcı olup olmadığı, alacağı biçim henüz tüm yönleriyle belli değildir. Sosyologlarımız bu değişimi tartışmaya istekli olmamışlardır. Yeni görüşlerin gündeme gelmesinde savaşın sonu belli olmaya başladığında Ankara DTCF sosyolojide Amerikancı-sosyalist nitelikleriyle bilinen Ankara Ekolü mensuplarının tasfiye edilmiş olmasından da kaynaklanan bir çekingenlik vardır. Davalar yıllarca sürmüş Hilmi Ziya Ülken de bu davalarda bilirkişilik yapmıştır. Hil-

mi Ziya Ülken'in yeni döneme ve değişmeye karşı tavrı "Tarihi Maddeciliği Reddiye"nin (1951) ötesine geçmemiştir.⁶ Kimi sosyologlar görüşleri ile yargılanırken ve üniversiteden uzaklaştırılırken yargılananlar lehine görüş bildirse bile dönemden olumsuz etkilenmiştir. Sosyologlar gelişmeleri açıklamak yerine beklemeyi tercih etmişlerdir. Yeni kurulan ilişkileri doğrudan savunmada ve yeni bir rol üstlenmede (verili siyasetle bütünleşmede) istekli olmadıkları gibi yeni gelişmeleri açıklamada da öncülük yapamamışlardır. Sosyologların Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Prens Sabahattin hakkında yazıları vardır, ancak bunlar yeni döneme temel olmaktan uzaktır. II. Dünya Savaşı sonrasında Ziya Gökalp'in İstanbul Üniversitesi Sosyoloji bölümünde de Prens Sabahattin gündeme gelmiştir. Bu gündeme gelme açıklama değil pratik araştırma yöntemleri, yenileşme programları ile ilişkili "pür akademik" uzmanlığın ötesine geçmemiştir. Hilmi Ziya Ülken, Cahit Tanyol, Nurettin Şazi Kösemihal monografi yöntemiyle köy çalışmalarına yönelmiştir. Ancak bu ilgi, araştırmaları dönemin koşullarını ve ilişkilerini kapsayan genel bir açıklamaya dönüşmemiştir.⁷ Türk toplumunun yapısında değişiklikler ele alınsa da yeni gelişmede yol göstermek ve Türkiye'yi dünya içinde yerleştirme konusunda etkisiz kalmışlardır. Prens Sabahattin'in doğrudan izleyicileri açısından da aynı durum geçerlidir. I. Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi II. Dünya Savaşı sonrasında da Anglo-Sakson siyasetini savunma konusunda elverişli koşullar olmasına karşın yeni bir siyaset öneremeyerek belli konulardaki "akademik uzmanlıklarıyla" etkili olmak istemişlerdir.⁸ Bu dönemde sosyoloji dışında olmasına rağmen (sosyal-psikolog ama antropolojiye olan ilgisiyle bilinen, bu yönleriyle Amerikan sosyoloji geleneği ile uyumlu) Mümtaz Turhan'ın görüşleri öne çıkmış, sosyoloji yanında diğer toplum bilimlerinin çalışmalarının biçimlenmesinde etkili olmuştur. Mümtaz Turhan

⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul, 1951.

⁷ Türkiye'de Amerikan sosyoloji etkisi ve yabancı uzmanlarında teşvikleri ve katılımıyla toplumsal yapı ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Ankara ekolünün etkisi yanında Türkçü-muhafazakar sosyologlar da bu çalışmalara katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu çalışmalar yüzeysel kalmıştır. Alan araştırmaları, saha ve yapı araştırmaları sayısal bilgilerle toplum gerçeğinin belli bir görünüşünü vermiştir ama araştırma yönteminin sürekli geliştirilmesinin ötesine gitmemiştir. Bu çalışmalardaki en büyük değişiklik artık Türkiye'nin diğer Orta Doğu ülkeleriyle birlikte değerlendirilmesidir. ODTÜ'nün öne çıkması da başka bir nedenle değildir.

⁸ Ziya Gökalp'in bağlı olduğu İttihatçılar savaştan yenilgi ile çıkmasına ve cumhuriyet döneminde siyaset değişikliğine rağmen her iki dönemde de Ziya Gökalp düşünsel düzeyde önderliğini korumuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında da görüşleri devlet ve toplum düzeyinde önemini sürdürmüştür. Prens Sabahattin ve izleyicileri Anglo-Sakson siyaseti ve modeli övgüsü yapmalarına rağmen görüşleri belli çevrelerin dışına çıkmamıştır.

öncelikle yeni koşulların militan bir savunucusudur, bütün akademik kişiliğine rağmen esas bu yönüyle ilgi çekecektir. Mümtaz Turhan'ın birbirine karşıt görünen Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in sosyoloji görüşlerine bağlanması ve iki farklı sosyoloji görüşünü uzlaştırması bu etkinliğin üniversite düzeyinde de yaygınlaşmasına izin vermiştir.⁹ Sadece sosyal psikoloji kürsüsünün değil, antropoloji kürsüsünün kurulmasında da etkilidir. Tarih, coğrafya, edebiyat bölümü ve dergilerinde de katkıda bulunmuştur.¹⁰

Yeni dönemde Türkçülükten vazgeçmeden ABD ile yeni ilişkiler kurulunca önce Ziya Gökalp ile Prens Sabahattin arasındaki uzlaşmazlığın aşılması gerekmiştir. Mümtaz Turhan'ın Türk sosyolojisiyle ilişkisi dönemin siyaseti ve koşulları ile bağlantılıdır. II. Dünya Savaşı sonrasında Ziya Gökalp'in İslam ülkelerinden kopuk (laik) resmi milliyetçilik/ulus-devlet ideolojisi, muhafazakar (İslamcı) milliyetçi-ulus-devlet görüşü biçiminde değişmiştir. Yeni dönemde devlet kadrolarının oluşturulmasında ve kurumların işleyişinde belli değişiklikler olmuştur. Çok partili seçimler ile toplum özelliklerinin öne çıkması ve birey düzeyinde düzenden pay almanın mümkün olması siyasete ve sosyolojiye yeni bir toplumsal dayanak yaratmıştır. Bu yolla bireyin düzene ortaklığı, yönetimi etkilemesi mümkün olmuştur. Devlet ve toplum düzeyinde ABD eksenli Türkçülük ve İslamcılık görüşleri arasında bir çelişki görülmemektedir. ABD denetimindeki Ortadoğu İslam ülkeleriyle bu yönde yeni bir ilişki kurulmasıyla resmi dünya görüşü ve siyasi merkez yeniden oluşturulmuş, toplum kimliğinde değişiklikler amaçlanmıştır. Bu yüzden Mümtaz Turhan'ın görüşleri ile Ziya Gökalp'in görüşleri arasında ilişkiden söz edenler olduğu gibi Prens Sabahattin ile ilişki kuranlar da vardır. Mümtaz Turhan'ı kendine bağlı bağımsız bir yere yerleştirmek yerine kendinden önceki sosyologlarla ilişkisi içinde tanıtmak yönünde bir eğilim vardır. Hilmi Ziya Ülken'in Mümtaz Turhan ile Prens Sabahattin ekolü ara-

⁹ Türkiye'de Türkçülüğün Ziya Gökalp çizgisi içinde değişimini, sürekliliğini ele alan pek çok kitap vardır. Aytekin Aysel, *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör*, İstanbul, 2012. Bu çizginin yönüne işaret eden kitap ise lise sosyoloji öğretmeni genç bir sosyolog arkadaşımızdan Mehmet Aygün'den (Yüksek Lisans Tezi) gelmiştir. Mehmet Aygün, *Türkiye'de Amerikan Eksenli Muhafazakarlık, Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Tartışmaları*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013. Ufuk Özcan, "Türkiye'de Sosyoloji: Başlıca Akımlar, Dönemler, Figürler", *Türk Sosyologları ve Eserleri II*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.

¹⁰ Mümtaz Turhan İstanbul Üniversitesinde Sosyal Psikolojisinin kurucusudur. Aynı zamanda bilim olarak ortaya çıkışı Batı-dışı toplumları ele almak olan antropolojinin de bölüm olarak kurulmasında özel bir katkıda bulunmuştur. Antropolojinin İstanbul Üniversitesinde bilim olarak kurumsallaşması Mümtaz Turhan'ın kurucu hoca olduğunu söylemek mümkündür.

sında kurduğu ilişki bilinmektedir.¹¹ Buna karşılık Mümtaz Turhan ile Ziya Gökalp ilişkisinden de söz edenler vardır. Gerçekte Mümtaz Turhan'ın Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin ile ilişkisinde sadece birine bağlamak yerine, esas vurgulanması gereken birbirine karşıt olarak tanımlanan bu iki sosyolog ile Mümtaz Turhan'ın biriyle bütünleşmeden arasında kurduğu "uyumlu" ilişkidir. Biz alışlagelenden farklı olarak Mümtaz Turhan'ı birbirine karşıt olarak gösterilen Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin ile birlikte ilişkisi çerçevesinde değerlendirmeyi yeğliyoruz. Bu yönde kurulacak ilişki resmi siyaset ve dünya görüşü arasında değişimi de ortaya koymaya izin verecektir. Mümtaz Turhan halk-aydın ikiliğinin ortadan kalkması, milli kültür/Türkçülük inşası görüşleri nedeniyle Ziya Gökalp geleneğine bağlı olarak değerlendirilmiştir.¹² Hilmi Ziya Ülken ise Anglo-Sakson eğitimini örnek alması ve sahada yaptığı çalışmalar nedeniyle "meslek'i içtimai" akımının, Prens Sabahattin'in görüşlerinin bir devamcısı olarak görmüştür. Türk sosyolojisinde birbirine karşıtlığı ile tanınan iki ismin Mümtaz Turhan'ın görüşlerin kaynağı olarak görülmesi kendi başına önemlidir. O'nun kimin devamcısı olduğunu tartışmak yerine ikisine de bağlanabilmesini ve ortaklığını tartışmak daha açıklayıcıdır. Mümtaz Turhan hem Türkçülüğü savunması ama aynı zamanda tek parti yönetimi uygulamaları ve görüşünü eleştirmesi, Sovyetler Birliği karşıtlığı ve Amerikan övgüsüyle yeni koşul ve ilişkilerin sözcülüğünü yapacaktır. Siyaset ile ilişkisi nedeniyle görüşleri canlılık ve süreklilik kazanmıştır. Sosyoloji alanında izleyicisi yoktur ancak siyasi alandaki görüşleriyle izleyicileri bulunmaktadır. Siyasette sorunlar çok daha değişik biçimde konulmaya başlanınca etkili olmaktan da çıkacaktır.

Türk sosyolojisi başlangıçtan itibaren devletin siyasi seçimi ile ilişkili bir görev üstlenmiştir. Siyasetin oturmadığı, arayış dönemindeki birden fazla görüş yanyana yer alabilmiştir. Ancak seçimin kesinleşmesi ve sosyolojinin devlet/üniversite düzeyinde kurumsallaşmasıyla egemen sosyoloji anlayışı dışındaki görüşler mahkum edilmiştir. Ziya Gökalp sosyolojisi getirdiği yeni açıklamalarla imparatorluk sonrası kurulan yeni devlete ve Türkçülük anlayışına da temel olmuştur. Ziya Gökalp'in günümüzde etkinliğini koruması, her sosyoloğun hakkında olumlu-olumsuz belli bir değerlendirmeye sahip olması, karşıtları kadar izleyicilerinin bulunması Türkiye'nin Batı ile ilişkileri değişse bile temel konumunun değişmemesinden kaynaklanmaktadır. Ziya Gökalp sosyolojisi II. Dünya savaşına kadar Türkiye'de resmi dünya görüşünü ve geçerli/egemen sosyoloji anlayışını temsil etmiştir. Günümüzde de bütün eleştirilere rağmen önemini korumaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği ile Amerika'nın başını çektiği iki blok arasındaki

¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Çağdaş Türk Düşünce Tarihi*, 1992.

¹² Yılmaz Özakpınar, *Mümtaz Turhan*, Alternatif Yayınları, Ankara, 2002.

çatışmada Ziya Gökalp'in kendi içine kapalı, İslam ülkelerinden kopuk (laik) Anadolu ile sınırlı Türkçülük görüşünü olduğu biçimde savunmak mümkün olmamıştır. Daha II. Dünya Savaşı sırasında sosyalist jargon içinde Amerikan sosyolojisinin temsilcisi olarak Ankara'da DTCF'de yeni kuşak bir sosyolog grubunun ortaya çıkması egemen sosyoloji anlayışının (Ziya Gökalp etkisinin) kırılmasının göstergesidir.¹³ Bu ekip Amerikan sosyolojisinin Türkiye'de etkinlik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. En azından Ziya Gökalp sosyolojisine ve Türkçülük/milliyetçilik anlayışına karşı yeni bir sosyoloji anlayışının (evrensellik ve bilimsellik eleştirisi temelinde) taşıyıcılarıdır.¹⁴ Ankara ekolü olarak tanınan bu yeni sosyoloji kuşağı siyasi-kültür temelli Ziya Gökalp sosyolojisine karşı iktisat merkezli toplumsal değişme/az gelişmişlik anlayışını savunmuşlardır. İktisat/altyapı ile kültür/üstyapı arasındaki ilişkide birinciye mekanik bir belirleyicilik ve öncülük vererek (toplumsal değişme ve gelişme yasalarının evrenselliği) Türk sosyolojisinde yeni konuları gündeme getirmişlerdir. İktisat ile geleneksel siyaset ve kültür arasındaki ikilik ve uyumsuzluk toplumlar arası ve toplum içi çatışma ve gerilimlerin nedeni olarak görülmüştür. Batı-merkezli evrensellik anlayışına göre Türkçü/milliyetçi/İslamcı kültürel özellikler (evrenselliğe karşıt) tasfiye edilmesi gereken engel olarak gösterilmiştir. Ancak savaş sonrasında verilen düzeninin değişme yönü ABD ittifakı ile ilişkili (Sovyetler Birliğine karşıt) Türkçü-İslamcı muhafazakar özelliklerin vurgulanmasına dönüştüğü için kültür temelli Ziya Gökalp sosyolojisi ağırlığını korumuştur.¹⁵ Ancak bir yön değişikliği söz konusudur. II. Dünya Savaşı sonrasında Ziya Gökalp karşıtlığı ile bilinen Prens Sabahattin'in görüşlerinin de yeniden gündeme gelmesi rastlantı değildir. İlgi çekici olan Mümtaz Turhan'ın görüşleri üzerinde Ziya Gökalp etkisi değil, Prens Sabahattin'in etkisidir.

Mümtaz Turhan Ziya Gökalp ile bağımlı koparmamıştır. Birbirine karşıt, farklı siyasi seçimleri belirten iki görüşü ve kuramı uzlaştırma çabasıdır. Hem Türkçü-muhafazakar olmayı, hem de Amerikancı olmayı birbirine engel olarak görmemiştir. Görüşlerinin önemi, yandaş bulması bu ikiliği birbirine karşıt görmemesinden, uzlaştırma çabasından kaynaklanmaktadır. Mümtaz Turhan bir yandan Ziya Gökalp'in Batıcılığa seçimi temelinde ortaya çıkan

¹³ Türk sosyoloji tarihi içinde "Ankara Ekolü"nin yeri ve rolü ile ilgili H. Bayram Kaçmazoğlu'nun tespit ve değerlendirmelerinin önemini belirtelim. H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi*, İstanbul, 2013; H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyolojisinde Temalar II*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014.

¹⁴ Ankara Ekolü içinde olan sadece ABD'de antropoloji eğitimi de alan Behice Boran değil, Mümtaz Turhan gibi sosyal psikoloji içinden gelmesine karşın Muzaffer Şerif de Türkçülüğü eleştirmekte, faşizm olarak görmektedir.

¹⁵ Ankara Ekolü savaş sonrası tasfiye edilmiştir.

ikili, üçlü formüllerini yeniden yorumlamış, diğer yandan Prens Sabahattin'in Anglo-Sakson yandaşlığını benimsemiştir. Ziya Gökalp ile Prens Sabahattin yandaşlarının Mümtaz Turhan'ın görüşleri üzerinde uzlaşmaları bu nedendir. Mümtaz Turhan Türkiye'nin sorunlarını siyasetle ilişkili olarak tartışmaktadır. Ziya Gökalp sosyolojisi bu ilişkiyi yeni koşullarda da kurmasına izin verdiği gibi yönetimde siyasi kadrolarıyla Mümtaz Turhan'ın görüşlerine sahip çıkacaktır. Prens Sabahattin siyasi çekişmelere faal olarak katıldığı yıllarda tartışılmalı olsa Türkiye'nin sorunlarıyla ilgilidir. Ancak Avrupa'ya son gidişi sonrasında kendisi ve izleyicileri Türkiye'nin sorunlarıyla ilgisi uzman oldukları alanla sınırlanmıştır. Yeni bir sözleri yoktur. Açıkça siyasi çekişme içinde görünmekten kaçınmışlar, görüşlerini siyaset-dışında tanıtarak toplum sorunlarına karışma yolunu seçmişlerdir. Kendilerini kanıtlamak için kişisel düzeyde doğrudan uluslararası kuruluşların içinde yer almışlar veya Türkiye'nin değişmesinde uzmanlıklarından faydalanmak doğrudan onları göreve çağırmışlardır. Prens Sabahattin izleyicileri Türkiye'de siyasi açıdan önemli bir etkinlik kazanamamışlardır. Mümtaz Turhan siyaset düzeyinde kendilerinin tekrar gündeme gelmesine imkan verdiği için görüşlerine olmasa bile uzmanca önerilerine yakınlık duymuşlardır.¹⁶ Bu yakınlaşma ile siyaseti öne çıkaran Türkçü-muhafazakar kadrolar ile siyaseti ve düzenin işleyişini teknik, uzmanca bir faaliyet olarak gören liberal-uzman kadrolar arasında "tarihi ittifak" veya ortaklık ortaya çıkmıştır.¹⁷

Mümtaz Turhan için Batılılaşma, milli kültürü/Türkçülüğü inşa etme, dolayısıyla milletleşme ve milli devleti kurma sürecidir. Batılılaşma ile Türkçülük ve milli-devlet çerçevesinde uyum sağlanacağı görüşündedir. Böylece devlet-toplum gerilimi yanında Batı ile çelişki ve farklılıklar da giderilebi-

¹⁶ Mümtaz Turhan Türkiye'nin sorunlarıyla sadece siyaset düzeyinde ilgi duymamıştır, kendi adını verdiği "Turhan Projesi" ile bütün Türkiye için bir kalkınma yolu önermiştir. Köyden eğitime kadar çeşitli alanları kapsayan bu proje bir anlamda Prens Sabahattin'in ihmal ettiği, daha çok kuramsal düzeyde bıraktığı "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir" sorusuna pratik düzeyde en geniş bir uygulama-proje ile cevabıdır. Prens Sabahattin izleyicileri böylece akademinin ötesinde kendilerini hem siyasi, hem de uzmanlıklarıyla tekrar öne çıkaracak bir sözcü bulmuşlardır. Mümtaz Turhan'ın en az ilgi çeken kitapları bu yönde uygulama kitaplarıdır. Mümtaz Turhan, **Toprak Reformu ve Köy Kalkınması**, İstanbul, 1964, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, İstanbul, 1965

¹⁷ Bütünleşme yanında kimi zaman çelişkiler ortaya çıktığında aynı yolda olmadıklarını ama bütün kötülüklerin kaynağı olan Kemalist tek parti anlayışı ve uzantılarının oluşturduğu "baskı düzeni" karşısında birlikteliği (sonraki bir deyimle "yetmez ama hayır") savunacaklardır. CHP'nin iktidarda olmamasına rağmen CHP'nin zihniyetin varlığından şikayet ederek baskı düzenine karşı çıkacaklardır. Milli kültür, kültürel değişme ile zihniyet değişikliği aynı şeydir. Düzen değiştiğinde her şeyin düzeleceğini sanmışlardır.

lecektir. Mümtaz Turhan Batılılaşmaya ilgisi, yönelttiği eleştiriler kendi görüşünü kanıtlamak içindir. Bunun dışında tarih konusuna eğilmeye gerek duymamıştır. Bu nedenle kültür/zihniyet değişikliği kavramı gündeme getirilmiştir. Soyut ve mutlak kültür değişmesi anlayışın değişme gücü ve gelişme yönü olmadığından tarih dışıdır. Mümtaz Turhan değil ama izleyicileri, özellikle Erol Güngör zorunlu bir biçimde tarihe yönelmiştir.¹⁸ Değişen koşullar zorunlu bir biçimde tarih konusu üzerinde durmayı ve tutumlarını ortaya koymalarını gerektirmiştir. Mümtaz Turhan Batılılaşmayı devlet ve toplum düzeyinde "kültür değişmesi" olarak görmektedir. Batı siyasi seçimi temelinde kendiliğinden gerçekleşen kültür değişmelerini "serbest kültür değişmeleri" olarak olumlu görmüştür, buna karşılık yabancı bir kültüre ait unsurların idari mekanizmalar, devlet tarafından empoze edilmesini "mecburi kültür değişmeleri" olarak adlandırmıştır.¹⁹ Türkiye'nin Batılılaşma serüvenini ve Ziya Gökalp'in temsil ettiği siyasi geleneği bu yönde eleştirmektedir. Bu eleştiri sadece Kemalizme yönelik değildir, Osmanlıyı da kapsayacak biçimde Batılılaşma serüveninin bütününe kapsamaktadır. Mümtaz Turhan'ın 1950'li yılların başında ve sonunda yayınladığı iki temel kitabı (*Kültür Değişmeleri ve Garphlaşmanın Neresindeyiz?*) bu açıdan önemlidir. Mümtaz Turhan'ın Batılılaşma sürecini ulus-devlete zorunlu-gönüllü bir geçiş olarak formüle ettiği bir açıklama şeması vardır. III. Selim'e kadar olan kültür değişmelerini kendiliğinden cereyan eden "serbest kültür değişmeleri", III. Selim ile başlayan süreci "geçiş dönemi", II. Mahmut'un saltanatı ile başlayan, Tanzimat- I. Meşrutiyet- II. Meşrutiyet merhaleleriyle Cumhuriyet Türkiye'sine kadar süregelen değişiklikleri de tepeden inme/devletin öncülüğünde gerçekleşen "mecburi/zorunlu kültür değişmeleri olarak" dönemlendirmiştir.²⁰ Açıklamanın önemi Batılılaşma serüvenini bir bütün olarak ele alması yanında, bu bütüne yönelik ilk defa bir kendi içinde sistematik bir eleştiri getirilmiş olmasıdır. Bu eleştiri tek parti dönemini de kapsamaktadır. Daha çok bunun içindir. Mümtaz Turhan Türkçülükten vazgeçmemiştir. Ziya Gökalp ile bu yönüyle kolayca ilişki kuracaktır. Ancak Mümtaz Turhan yeni devletin (kuruluş temelini tartışmamak için) 1929'da başlattığı "Türk inkılabı"nın (toplumsal devrimlerin) modern millet olma ve milli kültür ideali açısından yetersiz ve zorlama kaldığını belirterek verili resmi

¹⁸ Erol Güngör Ziya Gökalp-Mümtaz Turhan çizgisi içinde değerlendirilmiştir. Ancak Türkçülük ve tarih vurgusu belirgindir. Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Öteken Neşriyat, İstanbul, 1993*; Erol Güngör, *Dünden Bugüne Tarih-Kültür ve Milliyetçilik, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006*. Hocası Mümtaz Turhan'a ithaf ettiği kitabı, Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik, Ötüken Neşriyat, 1995*.

¹⁹ Mümtaz Turhan, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, 1958.

²⁰ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, 1951.

dünya görüşünden ayrılır.²¹ Bu açıdan devlet öncülüğünde gerçekleştirilen devrimleri ve yetersiz gördüğü "inkılapçı aydınları" eleştirecektir. Mümtaz Turhan Batı'da toplumsal değişimde önemli bir rol oynayan ve milli kültür ve devleti oluşturan etkin ve girişken burjuva sınıfının olmadığı koşullarda bu rolü oynayacak ve toplumsal yapıda değişimlerin öncülük ve sözcülüğünü yapacak Batı ilim ve tekniği ile donanmış elit eğitimi ve kadroları öne çıkarmaktadır. Prens Sabahattin gibi görüşlerinin uygulanmasında maarifi ve pedagojiyi temele koymuştur. Ancak ademi merkezîyet yerine Ziya Gökalp'in Türkçülük/milli devlet ilkesini savunmuştur.

Mümtaz Turhan'a göre sorun Batılılaşma ve Türkçülüğün merkezdeki bürokrat elitlerin şehirlerdeki memurlara giydirdiği bir kalıba dönüşmesi ve köyde yaşayan geniş toplum kesimlerinin zorunlu toplumsal devrimlere karşı kendilerini kapatmalarıdır. CHP'nin iktidarda olmamasına rağmen CHP'nin zihniyetin varlığından şikayet ederek baskı düzenine karşı çıkacaklardır. Milli kültür, kültürel değişimle zihniyet değişikliğine aynı şeydir. Düzen/zihniyet değiştiğinde herşeyin düzeleceğini sanmışlardır. Mümtaz Turhan inkılapçılığın kendi deyişiyle yanlış ve tehlikeli bir tercümeyle dönüşmesine veya "devrimcilik/Atatürkçülük maskesi" altında halkın örf ve adetlerine, geleneklerine, diline, dinine, tarihine karşıtlığa dönüşmesine ("dinsizlik veya din düşmanlığı biçiminde") karşı çıkarak Amerikancı, anti-komünist bir söylem ile bağlantı kurmuştur. Bu yönüyle "Amerikancı-sosyalist" bir söylemle gündeme gelen Ankara ekolü mensuplarının sosyoloji görüşlerine karşıt "Amerikancı-Türkçü" görüşlerinin savunucusu olarak öne çıkma imkanı bulmuştur. Mümtaz Turhan Batılılaşma siyasetine yönelik eleştirilerle II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Amerikan eksenli yeni siyasi seçimini doğrulamak çabasıdadır. Batı kimliği almadan devlet düzeyinde Türkçü, İslamcı özelliklere dayalı Amerikan yandaşlığını mutlak/tek seçenek olarak sunmaktadır. Yeni dönemde Amerikan yandaşlığına dayalı Batılılaşma ve Kemalizm eleştirisi resmi görüşün dışında kalmış, küskün aydınlar içinde de yeni bir imkan olarak kolayca benimsenecektir. II. Dünya savaşının hemen ertesinde Almancı-Türkçü/Turancıların tasfiyesiyle "Amerikancı-sosyalist" kadroların tasfiyesi birliktedir. Amerikan kimliğini paylaşmadan, ortaklık etmeden, hatta nefret ederek Amerikan yandaşı olmak mümkün olduğu için giderek Türkçü-İslamcı çevrelerde liberal, modern-muhafazakarlaşma yönünde yeni bir eğilim ortaya çıkacaktır.

Mümtaz Turhan kültür-uygarlık, devlet-toplum ikiliğini gidermenin yolunu milli kültür inşası çerçevesinde Batılılaşarak ulus-devleti oluşturma çabası olarak görmektedir. Bu yönüyle Ziya Gökalp ile ters düşmeden

²¹ Atatürk devrimlerinin amacı "çağdaş medeniyet seviyesinde bir millet olma ve milli kültüre kavuşmak"tır.

o'nun devamcısı ve yeniden yorumlayıcıdır. Batılılaşma kültür değişmesini, milliyetçiliği ve ulus-devleti zorunlu kılmaktadır. Mevcut resmi dünya görüşünü ve seçkin-yönetici kadroları eleştirirken, Batı'nın bilim-teknik anlayışını ve demokrasisini kavramış yeni seçkin kadroların yetişmesinden söz etmektedir. Bu yönüyle Prens Sabahattin görüşleriyle bağlanmakta zorlanmayacaktır. Mümtaz Turhan modern bilim ve zihniyetinin aktarılabilmesi için eğitimde bir strateji değişikliğini öngörmektedir. Genel eğitim yerine birinci sınıf bilim eğitimi ve uzmanların yetişmesi, kaynakların bu elite aktarılmasını istemektedir. Bu elit aracılığıyla Türkiye'nin sorunlarına bilimsel olarak tespit edilip çözümler bulunacaktır. Mümtaz Turhan'ın bu görüşleri sadece milliyetçi-muhafazakar çevrelerde yaygınlaşmakla kalmamıştır, liberal ve milliyetçi-sol çevrelerde de başka biçimlerle ifade edilmiştir. Mümtaz Turhan'a göre Batılılaşma tarihi bir süreç değil, kültür veya zihniyet değişmesidir. Bu yönde geçmişteki uygulamalar ve değişim topluma yabancı ve sonuçları itibarıyla olumsuzdur. Böylece siyaset/devlet, tarih dışında ABD övgüsü ve yandaşlığına dayanak bulacaktır. Mümtaz Turhan Batı uygarlığının üstünlüğü olarak gördüğü bilimsel düşüncenin ve tekniğin "iktibas/tercüme" edilmemesini kalkınma-gelişme açısından en büyük eksiklik olarak görmektedir. Tarihe bu nedenle önem vermemiştir. Toplumlararası farklılıklar yanında toplum içindeki farklılık ve çelişkileri değerler/zihniyet farklılığı ile açıklamaktadır. Bu nedenle tarihi gelişme ve değişmeden değil kültür/zihniyet değişiminden söz etmektedir. Modernleşmenin amacı milletleşmedir. Ancak millet tarihi, siyasi bir birlik değil, kültürel, "sosyal psikolojik bir vakiadır." Milli kültürün yaratılması ve buna dayanan milli devletin kurulması kendiliğinden değildir. Milli kültür ve milli devletin gelişmesi önünde en büyük engel siyaset ve yönetim kadrolarıdır. Batı ile Batı-dışı toplumlar arasında keskin, farklı bir zihniyet vardır. Mümtaz Turhan, Prens Sabahattin gibi Batılılaşmayı yüzeysel, Batı hukukunun, yaşam tarzının taklidiyle, yönetim kadrolarıyla sınırlı kaldığı, toplumun bütününe kapsamadığı için eleştirmiştir. Batılılaşma uygulamaları ve radikal pek çok siyasi tasarı sonucunda toplum ahlaki ve kültürel bir bunalım ve çözülme içindedir. Batı uygarlığının bütün yönleriyle benimsemek, Batı kimliğiyle özdeşleşmek yerine ona üstünlük kazandıran bilimsel zihniyetin ve tekniğin benimsenmesiyle, toplumun dinsel inançlarına, geleneklerine ters düşmeden, toplumun gelişmesi ve kalkınmasının mümkün olduğuna hükmeder. Böylelikle Türk toplum tarihini, resmi kadroları ve siyaseti devre dışı bırakmaktadır. Batı kimliği almadan, yeni kadrolar aracılığıyla yerel/geleneksel özellikleri koruyarak Batı yandaşlığı yapmanın yeterli ve mümkün olduğu kanısındadır. Türk sosyolojisinde 1950 sonrası konuları kültür değişimleri ve Batılılaşma başta olmak üzere, buna bağlı gelişen eğitim, dil, köy, göç, zihniyet, ideoloji, siyaset çalışmalarıdır. Farklı ve birbirine karşıt görüşler öne sürülmesine rağmen, tek bir ekole

bağlı olmadan bu konu ve sorunlar birlikte tartışılmıştır. Mümtaz Turhan'ın önemi ve etkisi bundan kaynaklanmaktadır.²² Bu tartışmalar 1960 öncesi tartışmalara hazırlık olarak da değerlendirilebilir. Mümtaz Turhan'ın kitabının adı bu açıdan önemlidir. Batılılaşma'nın Neresindeyiz? sorusu önce toplumsal değişme ve Batılılaşma ilişkisini tartışılmasını getirmiştir. Ancak 1960'larda zorunlu olarak tarihin ve Osmanlı'nın yeri ve rolü tartışmasına dönüşmüştür. Osmanlı Batılılaşmanın ötesinde sosyal bilimlerde yeniden gündeme gelmiştir.

Mümtaz Turhan Batı uygarlığının ve kalkınmanın temeli olarak bilimsel-zihniyete ve tekniğe üstünlük vermektedir.²³ Batılılaşma hareket ve akımlarını bürokratik-edebi zihniyetle Batı zihniyetine yabancı kalmasıyla eleştirmektedir. Türkler "dini ve askeri imparatorluklardan birini" kurmasına rağmen milli bir devlet ve milli kültür oluşturamamışlardır. Bu nedenle milli devlet şeklen olsa bile milli kültürün nüvesinin teşkil etmediğini belirtmektedir. Mümtaz Turhan'a göre toplumun bulanık bir tarih ve devlet bilinci vardır. Devlet yabancı, milli kültür zayıf, gevşek, münferittir. Milli kültür (toplum birliği) eksikliğini din ile telafi edileceği düşüncesindedir, resmi dünya görüşünü savunan kadroları ve yönetim uygulamalarını eleştirmekte, Atatürkçülüğü istismar eden, milli birliği bozan "kızıl yobazlar" olarak nitelenmektedir. Resmi dünya görüşü ve kadroların eleştirisiyle, Batı demokrasisinin temsilcisi olarak gördüğü İngiltere ve Amerika'yı övmektedir. Sonuçta önerisi Amerikan yandaşlığı ile dini inançları ve gelenekleri inkar etmeyen milli/yerli bir geleneğin uyumlu birliğidir. ABD ile özdeşleşmeden, kimliğimizi değiştirmeden ABD siyasetinin savunuculuğuna koşulmaktadır. Mümtaz Turhan'ın Amerikancı modern-muhafazakarlığı bundan başka bir şey değildir. Amerikan övgüsü ile Muhafazakar-Türkçülüğü birbirine karşıt görmemektedir. Ancak doğrudan Amerikan siyaseti yandaşlığını devlet ve toplum çözümü olarak savunmak mümkün olmadığı için bunu gönüllü, kendiliğinden kültür değişimi olarak savunmuştur. ABD siyasi seçimini siyasi kadrolar ve yönetim dışında kültür değişimiyle temellendirmektedir. Milli kültür ve devletin oluşumu, zihniyeti değiştirmenin aracı milli eğitimidir. Bi-

²² Aynı dönemde sosyologlar, siyaset bilimciler, *Akis, Forum, Türk Yurdu, Türk Düşüncesi* gibi çeşitli dergilerde toplumsal değişme ve Batılılaşma konusu üzerinde durmuşlardır. Bu tartışmalar 1960 öncesi tartışmalar olarak da değerlendirilebilir. Mümtaz Turhan'ın kitabının adı bu açıdan önemlidir. Batılılaşma'nın neresindeyiz? sorusu önce toplumsal değişme ve Batılılaşma ilişkisini tartışılmasını getirir, 1960'larda zorunlu olarak tarihin ve Osmanlı'nın yeri ve rolü tartışmasına dönüşmüştür. Osmanlı Batılılaşmanın ötesinde sosyal bilimlerde yeniden gündeme gelmiştir.

²³ Mümtaz Turhan, *Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri*, İstanbul, 1954; *Üniversite Problemleri*, İstanbul, 1967.

lim ve teknik zihniyetle donanmış toplum üzerinde etkili olan "münevver zümre"ye ("birinci sınıf ilim ve teknik adamları ve bunların yardımcıları, idareci maneger ve sair unsurlardan teşekkül eden bir kadro"ya) özel bir görev vermektedir.²⁴ Mümtaz Turhan'ın modern bir millet olma ve milli kültüre kavuşma süreci olarak tanıttığı kültür değişmelerinin özü milli eğitime ve aileye dayalıdır. Türkiye'nin kurtuluşunu (Prens Sabahattin'de olduğu gibi) yeni yöntemlere göre seçkin zümreyi yetiştirecek olan eğitimde ve bilimsel zihniyet alanında gerçekleşen belli değişikliklere bağlayacaktır. Mümtaz Turhan Batılılaşmayı bir "eğitim davası" olarak görürken milli kalkınma için önerdiği (II. Meşrutiyet döneminde Emrullah Efendi'nin savunduğu "Tuba Ağacı Nazariyesi"ne bağlanarak) "milli seçkin eğitimi", "elitler eğitimi"ni savunacaktır. Bu yeni elitler (tek parti döneminin karşıtı olarak) yeni Amerikancı siyasetin gereksinim duyduğu yeni kadrolardan başkası değildir.²⁵

Mümtaz Turhan Amerikan kaynaklı siyaset bilimi, antropoloji, sosyal psikoloji ve sosyolojinin Türkiye'de ağırlık ve güç kazanmasında etkili olmuştur. Kültür konusunun öne çıkması bu yöndeki açıklamalara destek sağlamak içindir. Mümtaz Turhan'a göre "medeniyet ve kültür birliğinin cari olduğu en büyük içtimai varlık millettir ve öyle kalması da çok muhtemeldir."²⁶ Ancak bunun için önce milli devlet etrafında "bir nevi harç vazifesi görecek milli kültürün ve unsurların gelişmesi ve kuvvetlenmesi" gerekir. Milli kültür toplumda varlık kazanırken, milli devlet de onu tarih sahnesine çıkartıyor ve bir bütün oluşturuyor. Mümtaz Turhan milliyetçilik, din, ulus gibi kavramların kökenleri üzerinde tartışmadan kültür değişmesi üzerinde durmuştur. Kültürel özellik ve değişiklikleri sosyal psikolojik veya antropolojik bir olgu olarak değerlendirmektedir. Yeni Türkiye devletinin kurucu kavramları, toplumsal devrimler bu nedenle eleştiri konusudur. Batılılaşmanın "taklid" düzeyinde kaldığı anlayışı hem yönetimin eleştirisine, hem de uzmanca yeni girişimlere destek olmaktadır. Mümtaz Turhan sadece konjonktürün gereği olarak ABD siyasetinin (anti-komünizmin) savunusuyla sınırlı kalmamış, Amerikan sosyal bilimlerinin yöntem anlayışının (öncelikle sosyal psikoloji

²⁴ Mümtaz Turhan, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, 1980.

²⁵ Mümtaz Turhan "Kültür Değişmeleri" teziyle tanınmakta, "Garphlaşmanın Neresindeyiz" diyerek eleştiri getirmektedir. "Kendini aramaya başlayan Türkiye" için sorunlarının çözümü ve temel konular olarak "anti-komünizm" yanında *Maarifimizin Ana Davaları* (1954), *Üniversite Problemi* (1967) önermektedir. Kültür değişmeleriyle bu yönde bir ilişki kurmuştur. Türk-muhafazakar milliyetçiliği içinde tanınması bu yöndeki militan yazılarıyla. Bir yandan değişimi, diğer yandan milli değerlere ve geçmişe bağlı "milli bünye"nin muhafazasını savunmaktadır. Hem Amerikancıdır, hem anti-komünist, hem de modern, milliyetçi, muhafazakar ve liberaldir.

²⁶ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, 1951.

ve antropoloji kuramlarının) sosyolojide etkili olmasında rol üstlenmiştir.²⁷ Mümtaz Turhan, Ziya Gökalp görüşlerinin Prens Sabahattin çizgisi içinde yeniden yorumlayıcısı, yeni dönemin koşulları içinde devamacısı ve uzlaştırıcısıdır. Ancak bu devam Ziya Gökalp'in etkinliğini artması değil Prens Sabahattin'in görüşlerinin yeniden gündeme gelmesi ve sosyoloji yerine sosyal psikolojinin, antropolojinin öne çıkması biçimindedir.²⁸ Prens Sabahattin ve izleyicileri Türkiye'nin sorununun siyasi, hukuki değil, toplumsal yapı sorunu olduğunu, ilk söyleyenlerdendir. Bu değişiklik için maarife, yeni kadrolara özel bir önem vermişlerdir. Mümtaz Turhan toplumsal yapı yerine milli bünye, milli kültür, milli devlet diyerek aynı sonucu savunmaktadır.

Mümtaz Turhan'ın görüşlerinin toplum ve siyaset düzeyinde yaygınlaştırılması hamaset (doğuştan gelen yiğitlik, kahramanlık, cesaret, abartı) biçimindedir. Bunun toplumun tarihe ilgi duyması, tarihin hikayeleşmesi, popüler tarihçilik, popüler siyaset ve edebiyat açısından yararı olsa bile tarih, siyaset, edebiyat disiplinleri açısından değişmez/mutlak bir kimliğe dayalı içe dönük bir darlaşmaya (kişilerin yüceltilmesine, dışlama ve otoriterliğe) neden olmuştur.²⁹ Hamasete dayalı tarih, siyaset, edebiyat anlayışı ("Türkün Türk'e propagandası") toplumu abartılı yüceltme ("bize bir şey olmaz" görüşü) en ufak bir yılgınlıkta, zorlukta Batı övgüsüne ve "bizden adam olmaz" a dönüşür. Çözüm söz konusu olmadan Batı yandaşlığını açıklamak zorlaştığından "herkes bize karşı", "Türkün Türkten başka dostu yoktur" anlayışıyla "mazlum siyaset/edebiyatı" öne çıkarılacaktır. Türk toplum ve tarihi ve devlet ve toplum geleneği ile ilişki kurma, bilim ile toplum örgütlenmesini birlikte gerçekleştirme yerine, hem devlet hem de toplum düzeyinde "kurtarıcılara" dayalı³⁰ hamasetin öne çıkması sorunları tartışmayı engellemekte, topluma dayalı çözüm arayışı ve örgütlenmeyi gereksiz hale getirmektedir.³¹

²⁷ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Antropoloji bölümünün kurulması ve başına Amerikalı Hard'ın getirilmesinde Mümtaz Turhan'ın özel bir desteği vardır.

²⁸ Aynı dönemde Halide Edip Adıvar'ın daha önce İngilizce yayınlanan, Türkçe yayını için uzun bir süre beklettiği kitabının çevrilmesi ve yayınlanması da (Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri, 1956) bu değişikliğin bir göstergesidir.

²⁹ Hamaset bir görüşü ve çözümünü toplumsallaştırmak amacıyla her dönemde ve her toplumda görülmesine rağmen bu hamasetin bağlandığı görüş, değişmez/mutlak kimlik özelliklerinin bağlandığında tarihin, siyasetin dışında toplum kimliğinden kopmanın temeli olabiliyor. "Anti-komünist", "milliyetçi/Türkçü", "cephe askeri" olma yiğitliği gibi toplumun savaşçılık özelliklerinin bir yöne doğru abartılması tehdit kalktığında kimliği tanımlayamamaya veya kendi içinde çatışmaya, farklılaşmaya dönüşüyor.

³⁰ Prens Sabahattin'in ünlü kitabının adı Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?'dir.

³¹ 1950'lerin önemli bir düşünürünün Necip Fazıl Kısakürek olması rastlantı değildir. Tanzimat döneminde Namık Kemal'in, Meşrutiyet döneminde Tefrik Fikret'in olmasına benzer biçimde, Amerikancı Türkçü muhafazakarlığın temsilcisi Necip Fazıl'dır.

Mümtaz Turhan'ın resmi görüşü eleştirisi ve yeniden yorumlanması ortaya çıkan koşullara uyum sağlamak içindir. Amerikancı-muhafazakarlığın temsili ve toplum düzeyinde bir güç haline gelmesi ve örgütlenmesi için çeşitli alanlarında bir dizi değişiklik gerekmiştir. Siyasi, askeri, iktisadi işbirliğinin ötesinde esas olarak kültürel değişme öne çıkarılmaktadır. Dünya görüşü düzeyinde ortaya çıkan bu değişiklikler kültür değişmesinin temelini ve araçlarını göstermektedir. Mevcut resmi dünya görüşü ve kadroların, yönetimin etkinliğinin sınırlanması, ABD ile kurduğumuz ilişkilerin devlet ve toplum içinde güç kazanması, yeni görüşlerin yaygınlaştırılması ve aktarılması için bir dizi değişiklik gerekmiştir. Yeni üniversitelerden yeni öğretim kadrolarına, gazeteden dergiye, sinemadan derneklere, karikatürden gazete makale yazarlığına, yeni siyasi partilerden edebiyata kadar yeni kitle iletişim araçları ve yeni kurumlar gündeme getirilmiştir. Resmi dünya görüşü ve devlet örgütlenmesi, yönetim eleştirilirken yeni girişim ve araçların Amerikancı "modern-muhafazakarlığın" (Amerikancı-yerliliğin) inşası olarak tartışılmaması ilgi çekicidir. Eğitim yanında yeni kitle iletişim araçlarının kazandığı önem nedeniyle Amerikancı modern-muhafazakarlığın temsilinde geleneksel örgütlenmeler (sözel gelişmiş tarikatlar, din adamları vb.) yerine giderek yeni kurulan siyasi partiler, üniversiteler, gazete ve dergiler gibi kitle iletişim araçları öne çıkmıştır. Devletin askeri-siyasi temel kurumlarına paralel yeni kurumlar, kadrolar oluşturulmuştur. Bu durum zorunlu olarak yeni bir kadronun oluşturulması için eğitim konusunun öne çıkmasını gerektirmiştir. Mümtaz Turhan'ın eğitime verdiği önem, yeni "elit lise"lerin oluşturulması ve üniversitelerin yeniden yapılanmasını savunması rastlantı değildir. Gönüllü, devlet dışı isteğe bağlı kültürel değişmeden anlaşılan budur. Amerikan yandaşlığı konusunda devletin geri adım atması veya toplum düzeyinde bir direnç olduğunda bu yeni kurumlara ve oluşturduğu güçlere dayalı olarak değişimi zorlamak mümkün olacaktır.

Türkiye ile ABD arasında tarihten gelen ve devlet-toplum düzeyinde dayanakları olan ilişkiler söz konusu değildir. Bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin Türkiye ile kurduğu ilişkiler geleneksel ilişkiler dışında yeni kurumlara dayandırılmaya çalışılmıştır. Kültür değişimi ve yeni elit kadrolara verilen önem bu nedenledir. Türkiye'de Amerikan etkisi askeri-siyasi ilişkilere dayanak olacak ama aynı zamanda geri dönüşleri mümkün kılmayacak ve denetleyecek bir biçimdedir. Bunun için eğitimden basına kadar yeni güç odakları yaratmak ve bunların devlete karşı bağımsızlığını savunmak önemli olmuştur. Yeni dönemde Amerikan etkisinde siyasetten eğitime, kültürden iletişime ortaya çıkan değişikliklere paralel olarak sosyolojide de yeni konular gündeme getirilmiştir. Türkiye'de sosyolojinin serüveni Batılılaşma tarihimize ilişkili olarak biçimlenmiştir. Sosyolojimizin başarı ve başarısızlığı aynı zamanda Batılılaşma çabamızdaki başarı ve başarısızlığımızla içiçe

girmiştir. Bu konuda yargımız ne olursa olsun sosyoloji tarihimiz üzerinde çalışmak sadece geçmişin değil günümüzün anlaşılması ve geleceğe yönelik bir perspektif ortaya koyabilmek içindir. Sosyoloji alanında yapılmış olan çalışmalarını görmezden gelmek sorunların anlaşılmasını ve sorunlar üzerinde bilinçli etkiye bulunmamızı engellemek olur. Mümtaz Turhan'ın Türk sosyolojisi içindeki yeri ve rolünü değerlendirmek bu açıdan önemlidir. Mümtaz Turhan Cumhuriyetle gündeme gelen resmi görüşün aşılardan yeni koşullara uyumunun sağlanması, Amerikancı modern-muhafazakarlığa dönüşmesini belirtmektedir. Türk sosyolojisinin en önemli konuları olan Batılama, Türkçülük, İslamcılık, kültür ve uygarlık, devlet ile toplum ayrımı yeni dönemde Amerikan yandaşlığı, Sovyetler Birliğine (sosyalizme) karşıtlık olarak yeniden biçimlenmiştir. Mümtaz Turhan yeni dönemde resmi görüşün yeniden yorumlanmasında etkili olmuştur. Güncel siyasete yakınlığı görüşlerine canlılık kazandırmıştır. Sosyoloji görüşlerinden çok siyasetle görüşleriyle öne çıkmıştır. Sosyoloji görüşlerinin değil ama siyasi görüşlerinin takipçisi vardır. Siyasette sorunlar daha değişik biçimlerde ifade edilmeye başladığında ne sosyoloji, ne de siyasi düzeyde etkisi kalmamıştır. Önce koşullar değişmiştir. Sorun artık düzeni yeniden tanımlamak, aksayan yönlerini düzeltmek değildir, verili düzen ve ilişkiler devlet ve toplum kimliği sorununa/krizine dönüşmüştür. Devletin kuruluşu ve yeni toplum ve dünya görüşü oluşturma çabasının eleştirisi, horlanması toplumlar arası ilişkilerde yeni bir siyasete ve dünya görüşüne dayanak olmamıştır. 1990'lı yıllarda Amerikan yandaşlığının devlet düzeyinde dayanağının kalmaması, savunulamaz hale gelmesi, küreselci-yerel kimlik siyasetine dönüşmesi, modern-muhafazakarlığın içe kapalı hale gelmesiyle Mümtaz Turhan'ın görüşleri ağırlığını kaybetmiştir. Sovyetler Birliği'nin tasfiyesi sonrasında Amerikan yandaşlığını uluslararası ilişkiler içinde temellendirmede güçlük çekilecek, giderek Amerikancı Türkçü modern-muhafazakarlık dünya içindeki yerimizi ve rolümüzü tanımlamada "marjinal" hale gelecektir.